

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК
ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

2019

**МУМТОЗ ПОЭТИК АСАРЛАР ТАҲЛИЛИДА
ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАР**

Тингловчилар учун ўқув-услубий мажмуа

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ
КАДРЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

“Тасдиқлайман”

Тармоқ маркази директори

Н.М.Эгамбердиева

“ _____ ” _____ 2019 йил

**“МУМТОЗ ПОЭТИК АСАРЛАР ТАҲЛИЛИДА
ЗАМОНАВИЙ УСУЛЛАР”**

модули бўйича

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

**Малака ошириш курси йўналиши: Ўзбек тили филологияси:ўзбек
адабиётшунослиги**

**Тингловчилар контингенти: олий таълим муассасаларининг
профессор-ўқитувчилари**

Тошкент – 2019

**Мазкур ўқув-услугий мажмуа Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлигининг 2019 йил 18 октябрдаги 5-сонли буйруғи билан
тасдиқланган ўқув режа ва дастур асосида тайёрланди.**

Тузувчилар: **Ҳ.Болтабоев** – филология
фанлари доктори, профессор

Такризчилар: **С.Ҳасанов** – филология фанлари
доктори, профессор
Б.Тўхлиев – филология фанлари
доктори, профессор

Ўқув-услугий мажмуа Алишер Навоий номидаги ТошДўТАУ Кенгашининг
2019 йил 28 августдаги 1-сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР.....	3
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ.....	8
III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ.....	18
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР.....	28
V.БИТИРУВ ИШЛАРИ УЧУН МАВЗУЛАР.....	52
VI. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	53
VII. ГЛОССАРИЙ.....	57
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	62

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Дастур Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сон, 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797-сон, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришга бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ 2909-сон Қарори йўналишлари мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касбий компетентлигини мунтазам ошириб боришни мақсад қилади.

Адабиётшунослик илмида мумтоз бадиий асар таҳлили алоҳида тайёргарлик талаб қилувчи илмий-амалий жараён бўлиб, бунинг учун мумтоз поэтикага асос бўлган масалаларни ўрганиш назарда тутилади. Ушбу модул тизими барча тур ва жанрдаги мумтоз адабий асарлар таҳлиliga бағишланган бўлиб, замонавий адабиётшуносликда қўлланилаётган таҳлил усулларида фойдаланилади. Ушбу модул доирасида адабиётшуносликдаги илғор педагогик ва ахборот технологиялари жалб қилинади ҳамда компьютер ёрдамида мумтоз асарни ўрганиш тамойилларига амал қилинган ҳолда бадиий таҳлилга киришилади. Жамиятни демократлаштириш жараёнида ва иқтисодиётни бозор тамойиллари асосида ислоҳ қилишда бу фан педагоглари мустақил фикрлашга ўргатади ва барча таҳлил жараёнларига ижодий ёндошишни шакллантиришга ёрдам беради.

Модулнинг мақсад ва вазифалари

Мумтоз адабий асарларнинг поэтика масалаларини ўрганиш замонавий таҳлил усулларида бири бадиий матнни таркибий ўрганиш асосига қурилади. Шунинг учун мумтоз тарихий поэтика асосларидан келиб чиқиб унинг таҳлил тамойиллари белгиланади ҳамда улар асосида мумтоз бадиий асарни таҳлил қилишга киришилади. Таҳлил жараёнида ёзувчи (адиб) амал қиладиган ижодий қонуниятларни аниқланиб, уларнинг жанр, ритмик (вазн), қофия (шеърый асарлар учун) хусусиятлари таҳлилга тортилади. Биринчидан, таҳлил объекти бадиий матн бўлгани учун тугалланган асар ёки матн билан иш кўради. Иккинчидан, конкрет матн таҳлилида амал қилинадиган усул,

услуг ва қонуниятлар ишлаб чиқишни назарда тутди. Шундан келиб чиққан ҳолда мумтоз поэтика биргина асар ёки матнни ўрганиш учун эмас, балки, умуман, адабиёт тарихида муҳим ўрин тутган бадиий асарлар таркибини ўрганишга қаратилади.

Модулнинг мақсадидан келиб чиққан ҳолда унинг қуйидаги вазифалари белгиланади:

- адабиётшунослик тарихида мумтоз тарихий поэтикани ўрганувчи ва бадиий матн таҳлили бўйича шуғулланган мавжуд академик мактаблар фаолиятини ўрганиш;
- мумтоз бадиий асарлар поэтикаси манбалари (рисола, тазкира, илмий асарлар)ни ўрганиш;
- мумтоз асарларни таҳлил қилишдаги мавжуд ёндашувлар билан таништириш;
- педагогларда мумтоз матннинг структурал таҳлиliga киришиш орқали асар моҳиятини англаш ва уни таҳлил қилиш кўникмасини шакллантириш;
- мумтоз бадиий матнларни таҳлил ва тадқиқ этиш, улар асосида илмий-назарий хулоса ва ечимларга келиш.

Курс бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва лаёқатларига қўйиладиган талаблар

Ушбу модулни ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида тингловчи:

- мумтоз бадиий асарларни таҳлил қилиш тамойилларини;
- мумтоз бадиий матннинг таркиби ва филологик таълимда адабиётшунослик методология масалаларини;
- мумтоз адабиётдаги тур ва жанрлар таснифи ва бадиий асар компонентлари; мумтоз поэтика асослари (ритмика, қофия, поэтик санъатлар) ва компонентларининг таркибий таҳлили; адабий-илмий мактаблар, уларнинг намояндалари; мумтоз бадиий матннинг талқини ва таҳлили масалалари; янги ўзбек адабиётидаги мумтоз намуналарнинг жаҳон бадиияти хазинасидаги мақомини белгилашни *билиши керак*;
- мумтоз матнларни услубий таҳлил этиш ва адабий асар таҳлилидан адабий-назарий хулосалар чиқара олиш;
- мумтоз бадиий матнни талқин этиш ва унга структурал муносабатда бўлиш; бадиий матннинг поэтик хусусиятлари ва уларни таркиблаш жараёнини тушунтира олиш; мумтоз матнларни услубий таҳлил этиш; адабий асар таҳлилидан адабий-назарий хулосалар чиқариш; илмий фикр ва мулоҳазаларни муайян тизим асосида ифодалаш; илмий таҳлил ва талқинда замонавий методологияни қўллаш билиш; структурал таҳлилда эстетик таҳлил тамойилларига таяниш; бадиий матн таҳлилида структурал ва мумтоз поэтика тамойилларига амал қилиш *кўникмаларига* эга бўлиши керак;
- мумтоз поэтикда бадиий нутқ интонацияси ҳамда фонетикаси имкониятларидан фойдаланиш;
- бадиий таҳлилда мумтоз матнга онтологик (тирик организм сифатида)

ёндашув; услубий таҳлил жараёнида бадиий матн ва муаллиф услуби сирларини аниқлаш; таҳлил жараёнида поэтик лексика, фонетика ва поэтик синтаксис имкониятларидан фойдаланиш; матннинг ритмик таҳлилида вазн ўлчовларини қўллай билиш; бадиий тасвир воситаларининг матндаги ўрни ва вазифасини аниқлай билиш *малакаларини* эгаллаши зарур.

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Мумтоз поэтик асарлар таҳлилида замонавий усуллар” модули маъруза, амалий ва кўчма машғулотлар ҳамда мустақил таълим шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида такдимот ва электрон-дидактик технологиялардан; ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, блиц-сўровлар, тест ва бошқа интерфаол таълим усуллари қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режасидаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Мумтоз поэтик асарлар таҳлилида замонавий усуллар” фани ўқув режадаги биринчи блок ва мутахассислик фанларининг барча соҳалари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг умумий ва махсус фанлар бўйича тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг андрагогик таълимдаги ўрни

Мазкур модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар мумтоз поэтик асарларни таҳлил этишга доир янги усулларни ўрганадилар, уларни таҳлил этиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий лаёқатга эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Ҳаммаси	Ўқув юкلامаси (соат)		
			Аудитория ўқув юкلامаси		
			жумладан		
			Назарий	Амалий машғулот	Кўчма машғулот
1.	Мумтоз поэтика манбалари ва улар асосида бадиий матннинг структурал таҳлили тамойиллари	2	2		
2.	Мумтоз поэтиканинг моҳияти ва бошқа поэтик шакллардан фарқланиш хусусиятлари.	2		2	

3.	Мумтоз бадиий матн таркиби ва уни таҳлил қилиш	2		2	
4.	Структурал таҳлилда бадиий тимсоллар	2		2	
5.	Структурал таҳлилда адабий тур ва жанрлараро муносабат	2		2	
6.	Ритмика ва услубий таҳлил асослари	2		2	
	Жами:	12	2	10	

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-мавзу. Мумтоз поэтика манбалари ва улар асосида бадиий матннинг структурал таҳлили тамойиллари

Мумтоз поэтика масалалари илмий тизим сифатида. Илмий ва бадиий таҳлил ўртасидаги нисбат. Мумтоз поэтикада бадиий сўз ўрни. Мумтоз бадиий матнни тизимли ўрганиш асослари. Мумтоз поэтиканинг шаклланишида асос бўлган концепциялар. Мумтоз поэтикада бадиий матн таркиби

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-машғулот. Мумтоз поэтиканинг моҳияти ва бошқа поэтик шакллардан фарқланиш хусусиятлари

“Тарихий поэтика”, “Назарий поэтика” ва “мумтоз поэтика” истилоҳларининг ўзаро муносабати ва маъно қамровлари. Мумтоз асарлар таҳлили ва талқини. Мумтоз матн лингвопоэтикаси ва структурал таҳлили. Мумтоз бадиий матнга асосланган концепция ва назариялар тизими.

2-машғулот. Мумтоз бадиий матн таркиби ва уни таҳлил қилиш

Мумтоз бадиий матнга хос хусусиятлар. Мумтоз асарларнинг ички қурилиши. Мумтоз адабиётшуносликда бадиий шакл ва мундарижа муносабати ва уларнинг компонентлари. Бадиий шакл элементлари ва уларни таҳлил қилиш бўйича тавсиялар. Мумтоз тарихий поэтиканинг категориялар тизими. Структур таҳлил предмети.

3-машғулот. Структурал таҳлилда бадиий тимсоллар

Мумтоз адабиётда поэтик тимсол ва унинг бадиий матн таркибидаги ўрни. Бадиий асардаги анъанавий образлар. Поэтик образ турлари ва уларни таҳлил қилиш тамойиллари. Мумтоз бадиий матн сатҳлари ва уларни таркибланиш тамойиллари. Тимсол ва бадиий санъатлар ўртасидаги муносабат.

4-машғулот. Структурал таҳлилда адабий тур ва жанрлараро муносабат

Мумтоз бадиий матнда ифода шакли (назм, наср)ни фарқланиш тамойиллари. Мумтоз асарларнинг адабий тур жиҳатдан таснифи ва бир турдаги адабий асарлар таҳлили. Жанр ва услуб муаммолари. Адабий жанрда бадиий нутқ табиати. Жанр ва шакл муносабати таҳлили. Адабий жанрларнинг шаклланиш омиллари.

5-машғулот. Ритмика ва услубий таҳлил асослари

Мумтоз поэтиканинг ритмик бирликлари таҳлили. Наср ритмикаси ва шеърини нутқда ритм (аруз ва бармоқ). Услуб тушунчаси ва услубий таҳлил вазифалари. Бадиий матн ва ёзувчи услуби. Муаллиф услубини ўрганиш тамойиллари.

Фаннинг мавзуларини ўтишнинг инфор­мацион–услубий таъминоти

Дастурдаги мавзуларни ўтишда таълимнинг замонавий методларидан кенг фойдаланиш, ўқув жараёнини янги педагогик технологиялар асосида ташкил этиш самарали натижа беради. Бу борада ИНТЕРНЕТ сайтларига кириб, мавзуга доир адабиётлар билан таништирилади. Бадиий матнни систем-функционал ўрганиш, Бадиий асарда шакл ва мазмун муносабати, тимсоллар тизими, Адабий тур ва жанрлар таҳлили юзасидан тайёрланган слайдлар ва чизмалар кўрсатилади. Видео, аудиовизуал материаллардан фойдаланиб, амалий машғулот ва семинарнинг характери­га кўра “Муаммоли таълим”, “Ноанъанавий дарс”, “Мунозарали дарс” каби педагогик технологиялар типидан фойдаланилади.

Мазкур фанни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик ахборот-коммуникациялари қўлланилиши назарда тутилган:

- Компьютер ёрдамида бадиий матларнинг ритмик таҳлили;
- Структурал метод асосида бадиий асарлар таҳлили (карточка, мультимедиа ёрдамида);
- Бадиий нутқ асосида қаҳрамон ва муаллиф нутқини фарқлаш (слайдлар асосида).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРЕФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

“SWOT-таҳлил” методи.

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Мумтоз матнлар бўйича структурал таҳлил имкониятларини жадвалга туширинг.

S	Мумтоз матнлар бўйича структурал таҳлилнинг кучли томонлари	Максимал аниқлик билан ҳар томонлама холис хулоса чиқариши
W	Мумтоз матнлар бўйича структурал таҳлилнинг кучсиз томонлари	Бадий матндаги туйғулар таҳлилини тўла амалга ошириб бўлмайди
O	Мумтоз матнлар бўйича структурал таҳлил (ички) имкониятлари	Шакл ва мундарижанинг ҳар бир компонентларини жиддий микротаҳлилдан ўтказилади
T	Тўсиқлар (ташқи)	Структурал поэтика бўйича тингловчиларнинг назарий билимлари етишмаслиги

Хулосалаш» (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айтилган пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантикий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва кўчма машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма

ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

навбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва

Намуна:

Бадиий таҳлил тизимлари					
Герменевтик таҳлил (талқин)		Структурал (таркибий) таҳлил		Лисоний таҳлил	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

“Кейс-стади” методи

«Кейс-стади» - инглизча сўз бўлиб, («case» – аниқ вазият, ходиса, «stadi» – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетидида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибидида қўлланилган. Кейсда очиқ ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ходисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ яқка тартибдаги аудиовизуал ҳаракат; ✓ кейс билан танишиш (матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш;

аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейс. Кичикроқ бадий (шеърӣ) матни таҳлил қилиш учун кўрсаткич ишлаб чиқилади, мазкур методнинг ижобий ва салбий томонлари қиёсланади ва хзулоса чиқарилади.

Кейсни бажариш босқчилари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгилаш (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Мобил иловани ишга тушириш учун бажариладагина ишлар кетма-кетлигини белгилаш (жуфтликлардаги иш).

«ФСМУ» методи

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга

вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Структурал таҳлил асосида мавжуд матнни мантиқан қисмларга ажратиш ва уни йиғиш ётади”.

Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ орқали таҳлил қилинг.

“Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим

олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотида талабаларнинг ёки катнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

“Структура” деганда нимани тушунади?
А. Юнонча сўз бўлиб, таркиб маъносини англатади.
В. Инглизча сўз бўлиб, таҳлил маъносини англатади.
С. Юнонча сўз бўлиб, талқин деган маънони англатади.
Д. Логинча сўз бўлиб, бадий асар матнини англатади.

“Структурал таҳлил” қандай таҳлил тури?
А. “Структурал таҳлил” - бадий таҳлил тури.
В. “Структурал таҳлил” - илмий таҳлил тури.
С. “Структурал таҳлил” - танқидий таҳлил тури.
Д. “Структурал таҳлил” - бадий асарни таркилаш орқали таҳлил қилишдир.

“Структурал метод”нинг луғавий маъносини биласизми?
А. «Структура - таркиб», «метод - фан йўналиши» каби луғавий маънони англатади.
В. «Структура - таркиб», «метод – ижод тури» каби луғавий маънони англатади.
С. «Структура – таҳлил», «метод - фан йўналиши» каби луғавий маънони англатади.
Д. «Структура - талқин», «метод – илмий изланиш» каби луғавий маънони англатади.

Бадий матн илмий матндан қайси жиҳатлари билан фарқланади?
А. Бадий матн образ яратиш орқали шакллантирилади, илмий матнда тушунча ва атамалар асосида фикр юритилади.
В. Бадий матн роман ва ҳикоялар матни, илмий матн эса диссертациядир.
С. Бадий матн ижодий тасаввур орқали яратилади, илмий матн илмий тафаккур асосига қурилади.
Д. Бадий матн вазн ва қофияга асосланади, илмий матнда вазн ва қофия бўлмайди.

“Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки катнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз

билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади. Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Бадий матн	Нобадий матндан ҳиссий-импрессив ва нутқнинг бўёқдорлиги ва образли тафаккур билан фарқ қилади	
Структура	Таркиб. Бадий матн таркиби (қурилиши), унинг қисмларга ажратиб таҳлил қилиш	
Бадий тимсол (образ)	Аниқ ва шу билан бирга умумлаштириш характериға эға бўлган бадий манзара ёки сиймо яратиш	
Адабий тур	Матнни ифода хусусиятиға кўра фарқлаш	
Адабий жанр	Ўз ифода шаклиға, вазн бирликларига ва қофияланиш тизимиға эға бўлган мустақил шаклифй ифодаланиш	

Ритм, Ритмика	Бир маромда такрорланиб турувчи нутқий ҳаракат ва уни ўрганувчи соҳа	
Услуб	Муаллиф ижодининг ёки бадиий матннинг бектакрор ўзига хослиги	

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

Венн диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштирилади ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништирадилар;
- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фарқли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

Намуна: Ифода шакллари бўйича (шеърий ва насрий нутқ)

“Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: тингловчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топширик, яъни тарқатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар тарқатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва ўқувчилардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл қуйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

«Структурал таҳлил кетма–кетлигини аниқлаш. Ўзингизни текшириб кўринг!»

Ҳаракатлар мазмуни	Якка баҳо	Якка хато	Тўғри жавоб	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси
Матннинг ташқи структураси					
Матннинг ички қурилиши					
Матнни ўз ёзувида ўқиш тажрибаси					
Матнни ўз тилида ўқиб тушуниш (луғат ва изох)					
Матн қисмларининг дастлабки талқини					
Қисмларга ажратилиб таҳлил қилинган матннинг мантиқий бутунлиги					

III. МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

1-мавзу. Мумтоз поэтика манбалари ва улар асосида бадиий матннинг структурал таҳлили тамойиллари

Режа:

1. Мумтоз поэтика масалалари илмий тизим сифатида. Илмий ва бадиий таҳлил ўртасидаги нисбат.
2. Мумтоз поэтикада бадиий сўз ўрни.
3. Мумтоз бадиий матнни тизимли ўрганиш асослари.
4. Мумтоз поэтиканинг шаклланишида асос бўлган концепциялар
5. Мумтоз поэтикада бадиий матн таркиби

Таянч иборалар: *мумтоз поэтика, манбалар, бадиий матн, таҳлил, тамойил, илмий тизим, бадиий таҳлил, тизимли ўрганиш, илмий концепция, адабиёт назарияси, замонавий концепциялар, бадиий матн, ифода шакли, жанр.*

Ҳар қандай назариядан мақсад, амалиётни енгиллаштириш. Агар назарий қарашлар амалий операцияларни енгиллатишга хизмат қилмас экан, у узоқ яшай олмайди. Илм ва амал бирлиги Қуръони каримдаг тортиббарча сўфий алломаларнинг яшаш тарзи бўлганининг боиси шундан. Шундай экан, адабиёт назариясининг такомилдан мақсад ҳам охир-оқибат таҳлил жараёнини енгиллатишдан иборат. XIX асрда ҳали янги типдаги адабиёт назарияси шаклланмай туриб, *тарихий поэтика* қонуниятлари (А.Н.Веселовский) ишлаб чиқилди, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай янгиланаётган адабий жараён натижалари (асарлари)ни таҳлил қилишда тарихийлик принципи билан ёндашиш замонавийлик нуқтаи назаридан тўғри келмаслиги илмда аниқлангандан кейин *назарий поэтика*га эҳтиёж туғилди. Ўз даври олимлари бу “эҳтиёж фарзанди”ни етарли баҳолай олмаган бўлсалар ҳам, назарий поэтика масалалари адабиёт назариясининг асоси бўлиши керак деган таомилга яна юз йилча муддатдан кейин (Н.Д.Тамарченко) қайтилди. Бироқ адабиётнинг асосий таҳлил объекти матн ва унинг структураси деган қатъий қарорга яқинланиши билан (М.Ю.Лотман) структурал поэтика эҳтиёжи кун тартибига чиқди. Бироқ бу навбатдаги эҳтиёжлар мафкуравий талқин асосига қурилган адабиёт назарияларига сингиши мумкин эмаслиги ўздавридаёқ аён бўлди ва ниҳоят, иттифок тарқалиб, миллий адабиёт намуналарини ўз тили ва эҳтиёжлари доирасида ўрганилиши зарурати туғилганда структурал поэтика адабиёт назариясининг асосига қўйилиши керак, деган муддаога кўчилмоқда. Бунинг сабаби И.Виноградовдан (1928) тортиб, Л.Тимофеев, М.Алексеев, Г.Поспелов ва ниҳоят, ҳар қанча замонавийлаштирилгани билан В.Хализев назариялари мана шу асосга қурилган эди. Буларнинг барчаси учун санъат ижтимоий онг шаклларида бўлиб, сўз санъати деб аталувчи бадиий адабиёт ҳам, ижтимоий

онг шакли сифатида борликни ўрганувчи восита (литература есть познание действительности) деб қаралган. Шу нуқтаи назардан адабиёт назарияси уч қисмдн: бадий адабиёт моҳияти, адабий асар ва адабий жараён масалаларидан келиб чиқиб қаралган. Н.Д.Тамарченко раҳбарлигидаги муаллифлар гуруҳи томонидан тавсия этилган сўнгги адабиёт назарияси юқоридаги андозадан бутунлай воз кечиб, назарий қарашлар таҳлил жараёнига кўмак берувчи тарихий ва назарий поэтика асосига қурилди. Бизнингча, гарчи кеч бўлса-да, адабиёт назарияси ўзининг муқаддас вазифаси - бадийлик қонуниятларини ўрганишга киришар экан, у поэтика назариясидан узоқлашиб кетмаслиги керак. Шунинг учун ҳам энди санъатга ижтимоий онг шаклигина эмас, кишилар ўртасидаги коммуникатив жараён (муомала эҳтиёжи) сифатида қаралар экан, санъатнинг ўзига хос коммуникатив “тили” мавжудлиги исбот этилган экан, энди объект, умуман, онг шакли эмас, балки ўша онгнинг матндаги фидасига кўчди. Табиийки, бадий матн адабиёт назариясининг бирламчи объектига айланди. Энди мана шу матн таҳлилинини ўрганувчи фанлар – тарихий ва назарий поэтика адабиёт назариясининг асосига қўйилиши зарурат бўлиб қолди. Бироқ санъат асарини, айниқса, замонавий модерн услубидаги асарларни фақат тарихий поэтика қолиплари доирасида ўрганиш, унинг ҳаракатланаётган, тирик ҳужайрасига нотқри ёндашув экани ҳам маълум бўлмоқда. Шундай экан, бадий матнга тирик организм сифатида ёндашадиган, унинг тириклик белгиларига хиёнат қилмаган ҳолда таҳлилга тортадиган методикага эҳтиёж туғилмоқда. Назаримда, структурал поэтика ўз таҳлил сифати билан ана шу масъулиятни зиммасига оладигандай тасаввур бермоқда. Чунки унинг объекти умуман ёки мавҳум тарздаги дунёқарашлар йиғиндиси бўлган ғоявий-бадий бирлик эмас, балки бадий матн ва унинг структураси. Матндагига ёзувчининг маҳорати ҳам, тил материалидан фойдалана билиш салоҳияти ҳам, замонавий ёки анъанавий ифода воситаларига мурожаати ҳам, боринги, ғоявий эътиқоди ҳам акс этади. Шунинг учун ҳам бадий матн ва унинг таҳлил адабиёт назариясининг доимий муддаоси экан, у структурал таҳлилни инкор этиб ёки уни айланиб ўтиб, назарий жиҳатдан ҳам, амалиётга муқобиллик жиҳатидан ҳам янги адабиёт назарияси яратиб бўлмайди. Менимча, ҳозирги адабиёт назарияларининг энг янгиси тарихий ва назарий поэтикага асослангани каби, келажакда яратилажак адабиёт назариялари структурал поэтикага асосланса ажаб эмас. Ана шу умид ва эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда структурал метод ва структурал поэтика моҳиятини ўрганишга чоғландик...

Адабиётшуносликда структурал метод мавжуд ва бошқа методлари яшаётган экан, бунинг филология илмидаги ўрнини таъкидлаш баробарида тилшуносликдаги «структур лингвистика» каби «структурал адабиётшунослик» деб аташга ҳали эрта эканини таъкидламоқчимиз. Бизнингча, адабиётшунослик айнан шундай атамани тўлиғича қабул қилмаса керак. Чунки тилшунослик илми, хусусан, назарий тилшунослик кўпинча формал методлар билан иш кўради ва унинг муайян қисмини «структур лингвистика» деб қабул қилинган. Шунингдек, Ю. Лотманнинг асарларини

нашрга тайёрлаган М. Лотманнинг фикрича, «бадий адабиётнинг лингвистик тадқиқоти (структур лингвистика методини қўлласа ҳам) моҳиятан антиструктурал характерга эга, чунки улар адабиётнинг алоҳида элементи ва аспекти унинг умумий функциясидан ажратиб, табиий тил феноменининг принципларига мослаб таҳлил қиладилар»¹.

Адабиётшуносликда структурал поэтика, асосан, таҳлил тамойиллари тизими сифатидагина мавжуд. Адабиётшунослик нисбатан кенгроқ фан соҳаси бўлгани учун унинг бағрида эса таркибий методдан ташқари бир вақтнинг ўзидан бошқа таҳлил методлари ҳам яшаши мумкин. Қолаверса, адабиёт илмининг имкониятларини биргина «структурал» истилоҳига бўйсундириб, унинг маълум қисмини «структурал адабиётшунослик» деб аташ мақсадга мувофиқ эмас. Структурал метод ҳам ўз навбатида тарихий поэтика, назарий поэтика ва қиёсий адабиётшуносликдаги мавжуд таҳлил усулларида имкон қадар фойдаланган ҳолда иш юритади.

Структур таҳлил илдизлари дастлабки мифлар ва уларнинг талқини билан боғлиқ. Француз структуралисти Клод Леви-Стросс структур талқин учун асос берувчи метафорик тафаккур илдизини («Ёввойининг фикри», «Мифологик» каби ишларида) мифологик тафаккурда кўради. Унингча, тафаккур ўзига хос жиҳатига кўра (хиссий босқичдаги фикр, ўз мақсадига эришиш йўллари билан, унсурларнинг маиший танловини қайта таснифлаш орқали в. б.) дастлабки пайтларданок рационал бўлган, тасниф ва таҳлилга қобилиятли ва «неолит техник инқилоби» учун интеллектуал база саналган. Шунинг учун ҳам Леви-Стросс мифик тафаккурнинг чуқур метафорик характерини кузатишни, муайян ўзгаришдаги «хабар», «код» ва «арматура»нинг бир сюжетларни бошқаларининг метафорик трансформацияси сифатида ўзгаришини таклиф қилади².

Мумтоз адабиётда "сўз" бир неча маъноларда келиши мумкин:

1. Қуръони карим маъносида. "Сўз ерга яшил кўклам тушди" дейилади "Қутадғу билиг"да.
2. Лавҳул маҳфуз-азал ва охират китоби маъносида.
3. Дунёнинг бошланиши ва охири маъносида. Дунё кун сўзидан яралган.
4. Сўз бадий адабиёт ёки ёзма асарлар маъносида.
5. Адабиётнинг бадийлик хусусияти-табиати маъносида.
6. Лафз - лексема маъносида.

Мумтоз адабиётшуносликда сўзнинг бадийлик хусусияти ёки асарнинг бадийлик табиатини ўрганиш учун махсус илмлар мавжуд бўлиб, бу илм энг умумий маънода "илми адаб" деб юритилади. "Илми адаб"-филологик илмлар йиғиндиси маъносида келади. Адабиётшунос Б.Валихўжаев "Ўзбек адабиётшунослиги тарихи" китобида илми адабнинг ўндан ортиқ соҳаларини келтиради. Улар луғат (лексикология маъносида),

¹ Лотман М. Послесловие: Структуральная поэтика и ее место в наследии Ю.М.Лотмана / В кн. Ю.М.Лотман. Структура художественного текста. – М.: 1998.

² Мелетинский Е. М. Возникновение и ранние формы словесного искусства / История всемирной литературы. Т. 1. - М.: Наука, 1983. - С. 29.

сарв (морфология), нахв, илми калом, илми бадеъ (бадий санъатлар), илми аруз, илми кофия, адабий навлар маъноларида ё маъноларини ифодалайдиган соҳалардан иборат.

Бадий сўз табиатини ўрганганда дастлаб унинг зоҳирий ва ботиний маъносини, яъни сурат ва маъно муносабатини ўрганишга тўғри келади. Ҳар бир маъно муайян шаклга эга, ҳар бир шакл эса маълум маънони ифода қилади, улар ўзаро бирлик ҳолидагина ўқувчига етиб бориши мумкин. Маънонинг ўз жиҳатлари бўлгани каби шаклнинг ҳам ўз унсурлари мавжуд бўлади. Ана шу муносабатларни ўрганиш натижасида калом бадеъ, аруз ва кофия илмлари вужудга келган.

Муаллими соний Абу Наср Форобий "Китобу-ш-шеър" асарида Арастунинг "Поэтика" китобини шарҳлаб берган ва бадий сўз дейилганда, адабиётнинг қайси жиҳатларига эътибор бериш заруратини кўрсатган. Бадий асарда ҳаётий ҳақиқат ва тўқима муносабати, асарнинг бадийлигини таъминловчи ритм, жанр бадий воситалар каби ҳолатларга эътибор берилади. Табиатда одам бор, бадииятда одам акси бор.

Сўзнинг бадийлик хусусияти ҳақида гап кетганда, турк ва форс адабларининг йирик асарлари таркибида ҳам назарий маълумотлар келтирилиши мумкин. Бундай маълумотларни Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Кайковуснинг "Қобуснома" асарида келтирилган намуналар орқали билиб оламиз.

XII асрда яшаган шоир ва олим Низомий, Арузий Самарқандий "Чаҳор мақола" номи билан машҳур бўлган асар яратган. Ушбу асарнинг иккинчи қисми шеър илмининг моҳияти ва шоирлик салоҳияти ҳақида. Муаллиф ушбу асар орқали шеър илмига қўйиладиган талаблар, шоир бўлиш учун бажариладиган амаллар ҳақида мулоҳаза билдирган.

Табиб Аҳмад Югнакийнинг "Хибаат ул-ҳақойик" асарида сўзнинг бадий имкониятлари ва тил одоби ҳақида фикр баён қилинган.

Сайфи Саройи "Гулистони бит-туркий" асарининг муқаддимасида жаҳон шоирларини ўзича тасниф қилиб, уларни булбул ва зоғлар воситасида тушунтирган.

Абдурахмон Жомий дostonларининг таркибида ҳам улуғ шоирлар хотираси ҳақида, сўз ва қалам фазилати ҳақида ва баландпарвоз, аммо танбеҳга муҳтож шоирлар ҳақида фикр баён қилади. Жомий талқинида, сўз сайқали дил зангини ювади, дунёда қанча тилсим бор бўлса, уларнинг калити сўздир деган хулосага келади.

Алишер Навоий асарларида бадий сўз табиати ҳақида жуда кўп мулоҳаза айтилган. Улар маҳсус илмий асарлар таркибида ҳамда бадий асарлар таркибида учрайди. "Ҳазойину-л-маоний" ва "Ҳамса" муқаддимасида, "Ҳайрату-л-аброр" дostonида, "Саббаъи сайёр" дostonлари таркибида бундай мулоҳазаларни учратамиз. Шунингдек, "Назму-л-жавохир", "Арбаин" сингари асарларида ҳам бадий сўз санъатига оид тўртлик учрайди.

"Ҳайрату-л-аброр" достонида сўз таърифига алоҳида боб бағишланган. Навоий таърифида "сўз башар юлдузининг сипеҳри, инсон зотининг жавҳари" сифатида таърифланади.

Сўзга бундай эътибор берилишининг сабаби, сўз яратганнинг буюк мўъжизаси, дунёнинг ибтидоси сифатида талқин этилади.

"Назму-л-жавоҳир" асарида инсоннинг шарифлиги сўз билан эканлиги уқтирилади. Сўз инсонга истевдод сифатида берилган экан, сўзни таниш истевдоди ҳам инсонларга берилган. Бунинг учун шоир сўзнинг тузук қоидаларини яхши билиши, сўзга санъат асари сифатида қараши керак бўлади.

Бадий сўз ҳақидаги қарашлар илмий рисолаларда ўзининг тугал аксини топган. Шайх Аҳмад Тарозийнинг "Фунуну-л-балоға" асари адабиётшуносликнинг беш муҳим хусусиятига бағишланган. Улар:

1. Адабий навлар ва шеърий шакллар.
2. Аруз илми.
3. Бадий санъатлар.
4. Қофия илми.
5. Муаммо илмига бағишланган.

Асарнинг сўнгги бешинчи қисми бизгача етиб келмаган.

XIV-XIX асрларда сўзнинг бадийлик табиатига доир қарашлар турли асарларда акс этган. Айниқса, Фузулий, Амирий, Нодира, Огаҳий девонларининг дебочаларида бундай қарашларни учратамиз. Фузулий девонининг дебочасида ғазал ва қитъа жанрига оид назарий фикрлар мавжуд. Амирий ва Огаҳий девонларида эса сўзнинг маъно гўзалликлари, бадий санъатлари ҳақидаги қарашларини учратамиз.

Шоир Фурқат махсус шеърий рисола яратиб, "шоир аҳволи ва шеър муболағаси хусусида" деб сарлавҳа қўйган. Демак, шоир ва шеър муносабати ушбу манзуманинг асосий мавзуйдир.

XX аср бошларида изчил суратда таркиб топган адабиётшунослик илми шаклланди. Адабиётшуносликнинг фан сифатида шаклланишида жадид адабиётининг вакиллари Бехбудий, Қодирий, Чўлпон мақолалари, Фитрат, А. Саъдий ва Валуд Маҳмуднинг илмий-танқидий қарашлари асос бўлди. Натижада, ғарб андозасига тўғри келадиган адабиёт назариясини шакллантиришга киришилди.

30-йилларнинг ўрталаригача давом этган бу илмий жараёнда Фитратнинг "Адабиёт қоидалари", "Аруз ҳақида" қўлланмалари, А. Саъдийнинг "Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари" эътиборли манба бўлди. Валуд Маҳмуднинг "Бугунги шеърларимиз ва санъаткорларимиз" туркум мақолаларида ҳам айрим назарий муаммолар талқини берилган.

XX аср бошида Россияда социал танқиднинг соцреализм асосига қўйиши муносабати билан 20-йилларнинг ўзидаёқ формал мактаб вакиллари қарашлари кескин танқидга учради. Лекин улардан айримларининг поэтика хусусидаги қарашлари ҳамон аҳамиятли. Б.В.Томашевский: "поэтика ўз вазифасини адабий асарнинг қурилиш хусусиятларини ўрганишда кўради. Поэтиканинг ўрганилиш объекти – бадий адабиёт. Ўрганиш усули эса –

ходиса ва талқинларни таснифлаш ва тавсифлашдан иборат” деб ёзади. Поэтика В.Жирмунский сўзлари билан айтганда, “услугни яратиш воситаси ва бадий дунёнинг қурилмасини ўрганишни ўз зиммасига олади. Шундай экан, поэтика адабиётни санъат сифатида ўрганувчи фан, поэзия ҳақидаги илмдир” деб хулосалайди³.

Поэтика – адабиётни санъат сифатида ўрганувчи фандир. Агар азалдан мавжуд бўлган бундай сўз қўлланилишини қабул қилсак, шуни дадил тасдиқлаб айтиш мумкинки, кейинги йилларда адабиёт ҳақидаги фан *поэтика* белгиси остида ривожланмоқда.

Шунинг учун шакл ва мазмун (*нима ва қандай*)нинг шартли зиддияти илмий тадқиқотларда ҳар доим эстетик объектда бирлашган ҳолатни тасдиқлашга олиб келди. Санъат асарида ҳар қандай янги мазмун шакл орқали кўринади: шаклда акс этмаган мазмун, яъни ўз ифодасини топмаган мазмун санъат асарида мавжуд эмас. Худди шу каби шаклнинг ҳар қандай ўзгариши янги мазмуннинг очилишидир, ёки шакл қайсидир мазмунга нисбатан ифодавий усул деб қаралаётган жойда мазмундан холи шакл бўлиши мумкин эмас. Шундай қилиб, бу нисбатдаги шартлилиги санъат асарининг бадий структурасида соф формал (шаклий) моментнинг махсус хусусиятларини аниқлашда кам самар бериши мумкин.

Адабий ёдгорликка бадий асар сифатида ёндашатуриб, биз бадий бутунликнинг ҳар бир элементини унинг поэтик ҳаракатда экани нуқтаи назардан баҳолаймиз: бадий санъат ҳақидаги фан – поэтика доирасида ифодаланувчи билан ифодаловчи, эстетик факт билан эстетик фактнинг ташқарисидаги (ходиса) икки ходиса бир хил тушунилиши мумкин эмас. Бу дегани, албатта, адабий ёдгорликка эстетик қарашдан бошқа нуқтаи назардан ёндошиш мумкин эмас: санъат ҳақидаги масала социал факт ҳақида ёки санъаткорнинг ҳиссий фаолияти маҳсулоти бўлиши мумкин эмас, санъат асарини диний, ахлоқий, таълимий жиҳатдан санъат асарини ўрганиш имконият даржасида бўлиши мумкин; методологиянинг вазифаси – амалга ошириш йўллари ва бундай ўрганиш усуллари амалга оширишнинг зарур чегараларини кўрсатишидир. Лекин шоир кечинмаларини онгсиз равишда унинг замондошлари ғоялари билан бадий асарнинг санъат усуллари билан ифодаланган мазмуни сифатида аралаштириш юбориб, уни бадий шакл сифатида қабул қилиш поэтика масалаларини ўрганувчи илмий ишда ўринли эмас.

Шакл ва мазмуннинг анъанавий бўлиниши, санъат асарида эстетик билан ноэстетикни ажратиш бошқа санъат асарининг муҳим хусусиятларини эстетик объект сифатида қарашга зид бўлиши мумкин: материал ва усулга бўлиниш⁴. Бу зиддият поэзиянинг “формал” унсурларини назарий ўрганиш йўлини кўрсатади. Лекин кейинроқ усуллар бирлиги бўлган услубнинг телеологик тушунчасининг ривожланиши ва чуқурлашувини ҳам билдириши мумкин.

³ Жирмунский В.М. Задачи поэтики / Теория литературы. Поэтика. Стилистика: Избр.тр. Л., Наука, 1977. С.

⁴ Қаранг: Шкловский В. Искусство как прием. В кн.: Поэтика. Пг., 1919. С.102.

Поэтикани қуришда бизнинг вазифамиз – тўлиқ мунозарасиз материалдан келиб чиқиш ва бадий кечинманинг моҳияти ҳақидаги масаладан қатъи назар, эстетик объект структурасини, бу ўринда эса – сўз санъати асарини ўрганишдир.

Турли телеологик ҳаракатларнинг бирлашуви бирга мавжуд бўлган “сўзлашув тили” деб номланган ўзаро ҳаракатга киришади, фақатгина тил тарихий ҳаётининг аниқ реаллиги шароитида амалга ошиши мумкин. Амалий нутқ тили бундай белгиланишга кўра, мумкин қадар фикрнинг тўғри ва аниқ берилиши вазифасига бўйсунди: мақсадга эришишда воситаларни иқтисод қилиш – мана шундай тилнинг асосий принциpidир. Амалий тил ўз «усул»ларига эга: ҳозирги қисқартиришга, айниқса, муҳим мисол бўлган иш телеграммалари услуби. Амалий тилга қариндош – илмий тил махсус вазифага бўйсунди: мантикий фикрни қисқа ва аниқ ифодалаш. Бошқа қонунлар тингловчина қаратилган эмоционал ва эркин ҳаракат эмоционал-эркин ишонтирувчи вазифага бўйсунувчи нотикнинг нутқини бошқаради. Бундай сўнгги гуруҳга бадий вазифага бўйсунган поэтик нутқ яқинлашади: риторика ва поэтика азалдан сўз қурилишининг бундай усуллари категорияларини қайд этган. Оддий сўзлашув тилида бу ҳамма тенденциялар бир пайтда юз беради; тил тарихида улар бир-бири билан курашадилар, уларнинг бирикмалари синтактик қурилмаларнинг ўзгаришида сўз семантик ҳаётининг турли фактлари билан тушунтирилади. Биз рамзий суратда илмий нутқ ва поэтик нутқ деб чегаравий ва изчиллик билан белгилашимизга кўра, амалий мисолларда сўз қўлланилишининг турли усулларини қайд этади ва бир сўзни бошқалари билан боғлайди.

Бадий асарнинг тилига нисбатан ҳозир айтилган фикр бутунисича мазмунга ҳам йўналтирилган, яъни унинг поэтик мавзуга. Аниқроғи – бадий асарда унинг мавзуси тил ифода воситасига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавҳум ҳолда мавжуд эмас, балки сўзда амалга оширилади ва худди поэтик сўз каби у амал қилган бадий қурилма қонуниятларига бўйсунди⁵.

Поэтика истилоҳининг маъно қамрови ҳам, қўлланилиш доираси ҳам жуда кенг бўлганини уни айрим соҳаларга муносабатда кўрамиз: тарихий поэтика (А.Н.Веселовский), назарий поэтика (А.А.Потебня), антик поэтика (С.С.Аверинцев), динамик поэтика (З.С.Паперный), структурал поэтика (Р.Барт, Ю.Лотман) каби. Бундан ташқари айрим бадий компонентларга нисбатан: сюжет поэтикаси (А.Н.Веселовский), бадий нутқ поэтикаси (В.Виноградов), миф поэтикаси (Е.М.Мелетинский), баён (повествование) поэтикаси (Н.К.Гей), композиция поэтикаси (Б.А.Успенский) каби қўлланишлар ҳам бор. Шунингдек, айрим улуғ ижодкорларга нисбатан ҳам бу бағри кенг истилоҳ – Навоий поэтикаси (Ё.Исҳоқов), Пушкин поэтикаси (С.Г.Бочаров), Достоевский поэтикаси (М.Бахтин) қабилида ҳам қўлланилган. Бу ўринда бизнинг мақсадимиз, умуман, бу истилоҳга

⁵ *Жирмунский В.М.* Задачи поэтики / Теория литературы. Поэтика. Стилистика: Избр.тр. Л., Наука, 1977. С.

муносабат эмас, балки бадий матнга нисбатан поэтика соҳаларини белгилаш ва унинг вазифаларини ўрганишдан иборатдир.

Тарихий поэтика масалаларини Россияда акад. А.Н.Веселовский⁶ илгари сурган бўлиб, адабиёт тарихида гарчи тугалланмаган бўлса-да, поэтик жанрлар асосида етарлича таълимот қолдирган. У ўз тарихий поэтикасининг биринчи боби умумий мундарижасига кўра, бошланғич поэзиянинг тарихий масалаларини алоҳида илгари суриши лозим бўлса-да, махсус мақолаларидан (“Эпитет тарихидан”, “Психологик параллелизм”, “Сюжет поэтикаси”нинг тугалланмаган ёзувлари) маълум бўлишича, назарий масалалар асарининг таркибида муҳим ўринни эгаллаши керак эди.

Назарий поэтика муаммолари А.А.Потебня ишларида, жумладан, “Адабиёт назариясига оид ёзувлардан” китоби ёки унинг бутун тизими яхлит олганда, унинг асарларида акс этган методга – поэтикани тил ҳақидаги умумий қонуниятларни ўрганувчи тилшуносликка яқинлашуви – моҳиятан эътироз уйғотса-да, фавқулудда самарали бўлгани учун кенг эътироф этилган.

Адабиётни тадқиқ этиш методининг ўрганилиши масалаларини қайтадан кўриб чиқиш шундай қарорга олиб келдики, адабиёт санъат сифатида ўрганилиши керак ва бадий сўз материали асосидаги маданият тарихи муаммоларининг жўн тузилиши тарихий ва назарий поэтикага ўз ўрнини бўшатиб бериши керак. Бу жиҳатдан 1914 йили акад. В.Н.Перетцининг “Рус адабиёт тарихи методологиясига доир маърузалар”и⁷ олдинга ташланган муҳим қадам бўлди.

*антик поэтика (С.С.Аверинцев),
динамик поэтика (З.С.Паперный),
структурал поэтика (Р.Барт, Ю.Лотман)*

Бадий матн компонентлари сюжет, баён, композиция, бадий нутқ, жанр поэтикаси ва бошқаларга нисбатан *поэтика* истилоҳи қўлланар экан, бу умумий маънодаги поэтика маъносининг торайиши, унинг хусусий компонент белгиларининг мажмуи сифатида тушунишга олиб келади. Поэтиканинг айрим улуғ адиблар ижодиётига нисбатан қўлланилиши ўша ижодкор асарларининг умумий табиатидан келиб чиққани учун биз бевосита матн поэтикасига нисбатан нафақат фаол қўлланишда бўлган, балки сўнгги ярим аср мобайнида нафис адабиётнинг деярли ҳамма жабҳаларига кириб борган структурал прэтика ва унинг имкониятлари хусусида сўз юритамиз.

Фалсафада бадий асардаги бу муносабат асосига шакл ва материя (борлиқ) тушунчалари қўйилган. Мумтоз адабиётшуносликда сурат ва маъни истилоҳлари билан берилган бу доимий муносабат ислом фалсафасида *кулл ва жузв* иккилиги орқали тушунтирилади. Кулл – бутун борлиқ (материя +

⁶ Веселовский А.Н. Собр. Соч. Т.1. СПб., 1913.

⁷ Перетц В.Н. Краткий очерк методологии. Пб., 1922.

руҳоният) жузв унинг бирор аъзосигина эмас, балки тажалли (кўриниш) шаклидир. Ишқ ва нур ҳам шундай диалектик муносабатда, агар зотда ишқ бўлмаса, унинг тажаллиси нур ҳам бўлмайди. Фаридиддин Аттор фалсафасида ишқ (мазмун) нур (тажалли) воситасида намоён бўлади, лекин Кулнинг барча сифатларини етказиб бера олмайди⁸. Жалолиддин Румий тушунтиришича, маъни ишқ талқинида кўринади, сурат эса ишқ нуридир. У ишқсиз қийматдан маҳрум. Ишқ маъно, моҳият касб этгани учун ҳам маънидир. Маънининг нури эса сурат бўлиб жилваланади. Ишқ бўлмаса, нур ҳам бўлмайди, ишқнинг ўзи ҳам бизга нурсиз, яъни суратсиз етиб келмайди.

«Фихи мо фихи» («Нимаики Ундадир Ундандир») асарида бу муносабатни англатувчи қизиқ мисол берилган. Мағиз пўст (данак) ичида эканини биз бевосита кўрмасак-да, яхши англаймиз ва унга эришиш учун пўстдан воз кечиб, уни синдирамиз. Гўёки данак керак эмасдай, ортиқча қобикдай туюлади. Бироқ бу – бир марталик етишиш холос. Ундан доимий суратда наф кўриш учун эса уни уруғ сифатида ерга экиб, кўпайтириш лозим. Лекин экин пайтида биз мағизни пўстдан ажратмаймиз, агар уни ажратмоқчи бўлсак, пўст (шакл)ни нобуд қиламиз, лекин барибир мағиз (маъно)га ҳам эриша олмаймиз⁹. Демак, ҳар бир жисмнинг икки хоссаси ўзаро тажаллий (диалектик) муносабатдагина тараққиётга изн беради¹⁰.

Араб мумтоз поэтикасининг асосий унсурларидан саналган *маъно ва лафз* моҳият ва унинг сўз қолипи маъносида кўлланилган, анъанавий мазмуннинг индивидуал муаллиф талқинидаги ифодаси сифатида қабул қилинган¹¹. Араб поэтикасининг асоси саналган *маъно* истилоҳи машҳур арабшунос олимлар томонидан “фикр, ғоя” (Голдциер, 1896; Крачковский, 1927), “поэтик мотив” (Грюнебаум, 1944; Риттер, 1954), “фикр, моҳият, образ” (Шидфар, 1974) деб таржима қилинган бўлса, *лафз* (*кўплиги – алфоз*) – “ифода” (Гольдциер, 1896), “сўз, ифода” (Грюнебаум, 1944), “ифода, товушлар бирикмаси” (Крачковский, 1927), “сўзлар, нутқ ифодаси” (Киктев, 1969; Риттер, 1974) тарзида русчага ўгирилган¹². Ушбу таржималардан маълум бўлишича, *маъно* – мазмун, ғоя ва моҳиятни англалган бўлса, *лафз* – унинг материал жиҳати, яъни товуш, сўз орқали ифодаланишини билдирган. Ибн Қутайба “Шеър ва шоирлар китоби” (870) асарида бадий матнларни маъно ва лафзга кўра қуйидаги туркумларга ажратган: 1) яхши лафз ва маъноли асарлар; 2) лафзи яхши ва маъноси ёмон асарлар; 3) лафзи ёмон ва маъноси яхши асарлар; 4) лафзи ёмон ва маъноси ҳам ёмон асарлар¹³. Бундай таснифга келишда муаллиф лафз ва маънони бириктирувчи нисбат (эътилоф) сифатида уларнинг ўзаро тенг келиши (мусовот)ни назарда тутди. Ибн Қутайба

⁸ Аттор Ф. Илоҳийнома / насрий таржима, талқин ва тафсир муаллифи Н.Комилов. Т.: Ёзувчи, 1994. Б.74.

⁹ Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир / Таржимон Улуғбек Ҳамдам. Т.: Ёзувчи, 1997. Б.79.

¹⁰ Батафсил маълумот учун қаранг: Болтабоев Ҳ. Сурат ва маъни / Шарқ мумтоз поэтикаси. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. Б.

¹¹ Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). М.: Наука, 1983. С.7.

¹² Ўша асар. Б. 57.

¹³ Ибн Қутайба. Аш-Ши’р ва аш-шу’ара’. Т. 1-2. Бейрут, 1969. Б.12-15 (араб тилида).

талқинича, агар маъно лафзга тўла мос келса, у бадийят (балоға)га эришган бўлади¹⁴. Кудамма ибн Жаъфар (в. 922/948) эса “Накду-ш-шеър” асарида “тугал маънога лафз қўшимча қилмаса ёки маънони бузувчи унсурни лафзга қўшмаса” асар етук бўлишини таъкидлаган. Бу жараёнда олим “вазн талаби билан кераксиз сўз (маънога хизмат қилмайдиган – Ҳ.Б.) ҳисобига байтни тўлдириш (хашв)ни шеърдаги жиддий нуқсон” деб белгилаган¹⁵. Кўринадики, ўрта асрлар араб поэтикасида ҳам маъно ва шакл бирлиги адабиётнинг асосий қонунларидан саналиб, уларнинг ўзаро меъёр ва мувофиқ келиши бадий матннинг етуклигини англатувчи балоғат белгиси ҳисобланган. Араб мумтоз поэтикасида *маъно ва лафз* муносабати ҳақида ўнлаб рисолалар яратилганки, уларнинг айримлари номаълум муаллифнинг “Мажмуату-л-маъни” тўпламида келтирилган¹⁶. Араб мумтоз поэтикасидаги ушбу фундаментал қарашлар асосида маъно ва лафз хусусида форс ва турк тилида ҳам фикрлар баён қилинган.

Абдурахмон Жомийнинг “Силсилату-с-заҳаб” асарида: “Сўзнинг бутунлиги, мағзи, моҳияти маъно биландир, чунки маъно кўрки лафз биландир” дейилган¹⁷. Тушуниладики, лафз (тил) маънонинг зоҳиридир, маънони сўз, тилсиз ифода қилиб бўлмайди. Чуқур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан кўркли бўлгани каби, лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади. Бу буюк иккиликни бутун ва гўзал ҳолда кўриш учун уларни доимий яхлитликда билиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Алишер Навоий бу диалектик бирликни бадий асар мисолига кўчирган: «Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли ғазоф ноин софлигига мунсиф бўлмоқ, балки ўз ғазофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ»¹⁸. Буюк “Хамса” ўқувчиларига маълумки, бу Навоийнинг мазкур мавзудаги бир мақолотининг сарлавҳаси холос. Маъно ҳақида сўз юритганда, у сўз қолипининг жонидир, жонни қолипдан ажратиб бўлмайди, шундай экан, маъно ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни назмда кўрмоқчи бўлганлар, уларни бир бутунликда кўришлари, вазн ва баҳр каби зоҳирий сифатларни, шеърнинг жонидан ажратмаслиги, аксинча, қолип жонга муносиб келгандагина жозиб бўлади. Лафзи бемаза, таркиби суст асарда маъни ҳам носара ва унинг хулосаси нодуруст бўлади.

¹⁴ Ўша асар. Б. 84-85.

¹⁵ Кудамма ибн Жаъфар. Китаб накд аш-ши’р. Лейден, 1956. Б.136.

¹⁶ Улар: Муфаддал Дабби (в. 780/787) “Китаб ма’ани аш-ши’р”, айни шу номдаги Абу Сарван ал-Укли (VIII асрнинг 2-ярми), Ибн Кунас (в. 823-825), Асмаи (в. 825-832), Саид ибн Масада ал-Ахфаш (в. 830). Ибн Арабий (в. 846). Абу-л-Амайсал (в. 854), Ибн Қутайба (в. 889), Бухтури (в. 897), Салаб (в. 904), Наххас (в. 950), Ибн Абдус (в. 859-860); “Китабу-л-ма’ани” номли Муарриж Садуси (в. 819), Надр ибн Шумайл (в. 818-820), Али Райҳоний (в. 834) асарлари. Қаранг: Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd 2. Poesie bis ca.430. Leiden, 1975. pp. 58-60.

¹⁷ Абдурахмон Жомий. Силсилату-с-заҳаб / Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Шомухамедов). Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

¹⁸ Алишер Навоий. Ҳайрату-л-аброр. / МАТ. 7-жилд. Т.: Фан, 1991. Б.62.

Демак, сурат ва маъно муносабати бири иккинчисини тақозо қилган, фақат ўзаро мавжудликдагина ҳаракатга келиши мумкин бўлган жон ва жасаддир. Диний тушунчага кўра жон, жасад тарзида намоён бўлган бу талқин тасаввуфда янада чуқурлашиб, *руҳ-жон-нафс* тарбияси учун асос бўлиб хизмат қилади.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ УЧУН МАТЕРИАЛЛАРИ, ТОПШИРИҚЛАР ВА УЛАРНИ БАЖАРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР

1-амалий машғулот. Мумтоз поэтиканинг моҳияти ва бошқа поэтик шакллардан фарқланиш хусусиятлари.

Режа:

1. “Тарихий поэтика”, “Назарий поэтика” ва “Мумтоз поэтика” истилоҳларининг ўзаро муносабати ва маъно қамровлари.
2. Мумтоз асарлар таҳлили ва талқини.
3. Мумтоз матн лингвопоэтикаси ва структурал таҳлили.
4. Мумтоз бадий матнга асосланган концепция ва назариялар тизими.

Ишдан мақсад: Мумтоз поэтиканинг моҳиятини аниқлаш. Тарихий ва назарий поэтикани фарқлаш ва уларнинг фаолият доираларини белгилаш. Мумтоз бадий матнлар таҳлилига киришиш, таҳлил жараёнида талқи ва интерпретациядан фарқлаш. Мумтоз матн лингвопоэтикаси масалаларини ўрганиш. Структурали таҳлил асослари билан танишиш. Мумтоз бадий матн таҳлилига қаратилган назарий концепциялар билан танишиш.

Масаланинг қўйилиши: Тингловчи тавсия этилган режа асосида илмий адабиётлар билан танишади, термин ва истилоҳлар моҳиятини луғат ва энциклопедиялардан конспект олади ва мумтоз бадий матннинг структурал таҳлилига киришади.

Ишни бажариш учун намуна

(Поэтикага доир асарларнинг тавсифи ва унга зумонавий муносабат)

Жаҳон адабиётшунослигида поэтиканинг вужудга келишида Арасту ҳакимнинг беназир хизматларини унутмаган ҳолда XX аср адабиётшунослигида поэтика қонуниятларининг устивор бўлишида В.М.Жирмунскийнинг хизматлари ҳам сезиларлидир. Чунки янги йўналишдаги адабиёт назариясини шакллантириш арафасида унинг асосига қўйилиши мумкин бўлган назарий концепцияларни аниқлашга эҳтиёж туғилди. Бир томондан, Фриче, Плеханов, Переверзев номи билан боғлиқ ҳолда бадий асар заминига ижтимоий мазмунни юклаган социал танқид, иккинчи томондан, санъатга бадий усуллар йиғиндиси сифатида қарашни асослаётган формал мактаб вакиллариининг ишлари янги назарий тафаккурни шакллантиришга даъво қила бошлади. Шу жиҳатдан “Поэтика нима”, “у илмми ёки санъат”, “агар илм бўлса, қайси тамойиллар асосида иш кўради “ каби анъанавий

саволларга қайта жавоб изланади.

“Поэтика” истилоҳи Арасту ҳаким даврида илмий муомалада бўлиб, куйидаги маъноларда қўлланилган: бадий борлиқ ҳосил қилувчи, бадий макон ва замонда мавжуд бўлиб, дунё ва шахс ҳақидаги муайян концепциялар ташувчи воситалар йиғиндиси (1); адабиётшунослик ва риторикага яқин бўлган, бадий борлиқни ҳосил қилувчи воситалар ва унинг структурасини ўрганувчи илмий предметдир (2)¹⁹. Арастунинг “Поэтика”си Форобий таржимасида араб тилидаги манбаларда такрор тилга олинса-да, таржимада аслиятдаги сўз (поэтика) эмас, балки сарлавҳа остидаги “*Фи-с-саноату-и-шеър*” деб берилгани учун араб-форс-турк поэтикаси хусусида фикр юритилганда, мутахассислар уни *балогат илми* (ҳозирги истилоҳда – бадий санъатлар) истилоҳи билан қабул этишга ўрганганлар. Масалан, Р.Мусулмонқуловнинг “Форс-тожик адабиётининг поэтикаси” асарида Арасту назарда тутган маънода эмас, балки кўпроқ уни аруз, қофия ва бадий санъатларнинг мажмуи сифатида қаралган.

Шунингдек, поэтикага “бадий асар қурилиши ва унда қўлланилган эстетик воситаларининг тизими ҳақидаги фандир” (КЛЭ) деган таъриф билан тавсифий ва тарихий поэтика навлари тавсия этилади. Инглиз олими С.Балдик (С.Baldick) юқоридаги хусусиятлар қаторига “поэзиянинг тил, шакл, жанр, композиция воситалари каби аспекти билан алоқадорликда” тушунади.

М.Бахтиннинг «Тилшунослик, филология ва бошқа гуманитар фанларда матн муаммоси» иши гарчи тугалланмаган тадқиқот ҳисобланса-да, матн билан иш кўрадиган гуманитар фанлар учун асосий йўналиш беради. Муаллиф ёзишчи, матн филология фанларида дастлабки берилганлик (первичная данность) сифатида қабул қилинади. «Матн шундай борлиқ (фикр ва туйғулар борлиғи)дирки, ундан барча гуманитар фанлар озикланадилар. Қаердаки матн бўлмаса, у ерда тафаккур ва тадқиқ этилувчи объект ҳам бўлмайди»²⁰. Аввал матннинг бирламчи эканига ишонч бўлиши керак, сўнгра унинг талқинига ўрин берилади. Шунинг учун ҳам тадқиқот мақсади қандай бўлишидан қатъи назар, бошланғич манзил (исходной пункт) матндир. Адабиётшунос учун матннинг ифодавийлиги, яъни санъат асари сифатида муайян фикр ва туйғуларни ифодаловчи восита, ўз ўрнида тадқиқот объекти бўлиши мумкин. Ифодавийлик муаллиф нияти ва унинг ижросида кўзга ташланади. Бу икки омилнинг ўзаро динамик муносабати матн тақдирини белгилайди. Муаллиф нияти қатъий равишда асарнинг сўнггига қадар сақланмаслиги мумкин. Чунки ният ижро давомида бадийлик қонуниятларидан келиб чиқиб ўзгаради. Бу жиҳатдан муаллиф тасвирдаги характер мантиғидан келиб чиқади. Масалан, Лев Толстойнинг ниятига кўра, асар ниҳоясида Анна Каренина княз Вронскийга турмушга чиқиши лозим

¹⁹ *Борев Ю.Б.* Энциклопедический словарь эстетики и теории литературы. Москва, 2008. Эл. версия - П. С. 90-92.

²⁰ *Бахтин М.М.* Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. С. 297.

эди. Бироқ қаҳрамон муаллиф ниятига «бўйсунмай» ўз жонига қасд қилади. Ёки Абдулла Қодирий учун Кумушнинг Зайнаб томонидан заҳарланиши режадаги сюжет чизиғида белгиланмаган эди, персонажнинг бу ножўя ҳаракати муаллифни ҳам ларзага солади ва муаллиф ҳам ўз қаҳрамони ўлиmidан азият чекади.

Агар матн муаллифини бирламчи субъект деб белгиласак, матн таҳлилида иккинчи субъект китобхон ҳам қатнашади. Худди шу ҳолнинг ўзи матнга нисбатан диалогик муносабатнинг илк шаклидир. Бундан ташқари матннинг ташқи жиҳатлари унинг «ичкараси» билан ҳам диалогик муносабатга киришади. Шу ўринда тадқиқотчи бу диалогик муносабатнинг ҳар икки томонидан хабардор бўлиши лозимки, у матндаги ташқи лексикологик ва стилистик бирликлар билан иш кўрса, матн «ичкараси»даги эстетик моҳиятдан узоқлашиши мумкин. Демак, бу билан матннинг лингвистик бўлмаган бошқа бир эстетик жиҳати юзага чиқадики, адабиётшунос кўпроқ мана шу жиҳат ва унинг атрофидаги масалалар билан машғул бўлиши лозим. Бу дегани тадқиқотчи фақат эстетик билимлар доирасида иш кўриши керак дегани эмас, балки у матн ортида турган табиий (миллий) тил – нутқ фаолиятини ҳам чуқур ўзлаштириши лозим. Чунки ҳар бир матн тил орқали реаллашади, бадиий асарда унинг реаллашув жараёни эса одатдаги грамматик қонуниятлар асосида юз бермаслиги мумкин. Шу ўринда лисоний ва эстетик таҳлил шунчаки бирлашибгина қолмай, балки тил материали ва ифода воситаларнинг диалектик муносабатига эътибор қаратилади. Бу вазифаларнинг жорийланиб, мақсад сари олиб борилиши билан бирга вазифаларнинг ўзгариши ҳам ҳар икки талқин чегараларининг ўзгаришига сабаб бўлади. Бу ўриндаги фарқ фонология билан фонетика ўртасидаги фарқ кабидир. Фердинанд де Соссюр тил ва нутқнинг фарқлагани каби унинг давомчиси Н.С.Трубецкой ҳам фонетикани материал ҳолидаги нутқ товушларини ўрганувчи, фонологияни эса тил тизимида алоҳида маънони (поэтик маъно бўлиши мумкин – Ҳ.Б.) фарқлаш вазифасига эга бўлган таълимот сифатида кўрсатган эди.²¹

М.Бахтин матн структурасида англашилиши лозим бўлган *руҳ ҳақидаги таълимот*ни матн поэтикасини ўрганишга сафарбар этади. Чунки руҳ матнгача аввалдан белгилаб қўйилган қоидалар асосида эмас, балки матнни амалга ошириш жараёнида белгилар орқали содир этилади. Матн назариясидаги бу жиҳат чуқур, бой ва нафис тушунилиши керак. Актёр ижросида унинг ҳаракати, имо-ишора белгилари муайян вазифани бажаргани каби матндаги белгиларнинг ҳаракатини ҳам нозик кузатиш керак бўлади. Чунки матн ҳаёти ва тақдири доимо «икки онг ва икки субъект» (юқорида эслатилган муаллиф ва адресат – Ҳ.Б.) чегарасида ривожланади. Бу икки онг учрашуви тайёр (ҳаёт материали – Ҳ.Б.) ва матндаги мураккаб алоқадорлик – қолипловчи контекстнинг яратилиши ҳамда идрок этилиши билан ниҳояланади. Ҳар икки қутбнинг иштироки яратувчи тилининг умумийлиги ва яратилаётган матннинг ягона бетакрорлиги шартидир. Ҳар қандай

²¹ Қаранг: *Трубецкой Н.С.* Основы фонологии. М., 1960.

яратилган ижодий матн маълум маънода шахснинг эркин ва олдиндан белгилаб қўйилмаган ижроси заруратидир.

Бадиий матнда «юксаклик (возвышенность) ва гўзаллик» бу оддий маънодаги алоҳида лексик бирликлардан ташкил топган фразеологик бирикма эмас, чунки алоҳида олган «гўзал» ва «юксак» сўзлари икки овозлиликдан маҳрум. Бадиий матнда эса уларнинг ўзаро бирлиги – фразеологик бирикма тарзидаги умумий маънода эмас, балки ўзга (ўзига хос) хусусиятли (юксаклик + гўзаллик = бадиий янгилик) эстетик ҳодиса эканлигидадир.

Бадиий матнда муаллиф муаммоси, М.Бахтин фикрига кўра, матн давомида ечилиши лозим бўлган таянч истилоҳлардан бири. Олим ёзади: «Асарда муаллиф муаммоси ва унинг ифода шакли. Муаллиф образи ҳақида қайси меъёрда гапириш мумкин? *Муаллиф образи* деб аталган ҳодиса бошқа бадиий образлардан фарқланувчи алоҳида образ типидирки, бу образ матнни яратган муаллифдир. «Мен» номидан ҳикоя қилувчи баёнчи образи, автобиографик асарлар қаҳрамони, лирик қаҳрамон ва бошқалар – буларнинг ҳаммаси муаллиф шахсига муносабат орқали ўлчанади ва алоҳида тасвир предмети сифатида белгиланади»²². Кўринадики, муаллиф образи матн таркибидаги соф муаллиф эмас. У китобхон қалбининг тубида, марказида туради. Лекин бу марказ ҳеч қачон бадиий образлардан бири бўлолмайди. У асарда яхлит, юқори даражадаги образнинг таркибий қисми холос. Бу ўринда ўз-ўзини ифодалаш – бошқалар учун ўзини объектга айлантиришдир... Муаллифнинг тасвирга муносабати ҳар доим образ таркибига киради. Муаллиф муносабати – образнинг конститутив моменти дир. Бу муносабат ўта мураккаб бўлиб, уни тўғридан-тўғри баҳога менгзаб бўлмайди...

Тилшунослик ҳам матн билан иш кўради, асар билан эмас. Яъни у асар ҳақида нимани гапирса, унинг матнига тегишли дир. Соф лисоний муносабат – бу белгининг белгига ва тил тизими доирасидаги белгиларга ёки матнга муносабатидир. Ифоданинг реал борлиққа ва бошқа реал ифодаларга муносабати ўша ифоданинг ҳақиқий, ёлғон ҳамда гўзал ва бошқалар эканини билдирадиган муносабат бўлиб, ҳеч қачон тилшунослик предмети бўла олмайди. Чунки тил бирликлари орасида тил тизимининг қайси даражасини олмайлик диалогик муносабат бўлиши мумкин эмас (фонема, морфема, лексема, гаплар ва бошқалар). Ифода – бадиий матн нутқий бутунлик сифатида сўнги, юқори босқичдаги тил тизимининг асоси сифатида қабул этилмаслиги мумкин – у бутунлай бошқа даражадаги муносабатлар тизимига киради. Матндаги ифодавийлик – бу энди тил тизими эмас, аммо маъно (қадриятга, ҳақиқат ва гўзалликка бўлган баҳони ўз ичига олган) яхлит моҳиятга эга бўлган нутқий мулоқот бирлигидир.

М.Бахтиннинг бундай қарашлари нафақат матн таркиби, балки уни (юқорида кўрилгани каби) ўрганувчи фанлар ва тизимлар, матн назарияси ва трансформацияси, бадиий матнда муаллиф образи ва унинг асардаги табиати

²² Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / Эстетика словесного творчества. М.: Искусство, 1986. С. 310.

каби қатор хусусиятлар билан боғлиқдирки, биз бу тизимли қарашларнинг ўзаро ички алоқадорлигини бузмаслик учун бир ўринда кетма-кет келтирдик. Иккинчидан, М.Бахтин асари тугалланган ва шаклланган тадқиқот эмас, балки унинг ўзи айтганидек, «фалсафий таҳлил тажрибаси»дирки, биз тезис шаклидаги қўйилган масалаларни имкон қадар тугалланган жумлалар қабилида беришга ҳаракат қилинди.

Бадий матн амалиётида бевосита матн таркибига алоқадор бўлган тушунчалар борки, улар: матности (подтекст), матннинг маъно майдони (контекст) ва матнларораси ҳодисаси (интертекстуаллик) каби истилоҳлар орқали тушунтирилади.

Подтекст – (калкалаш орқали рус тилига олинган – инглизча: subtext; ўзбекча: матности) – жиддий ва чуқур адабий асарларда ички «сувошти оқими» бўлиб, асарнинг асосий концепциясини ташийд²³. Э.Хемингуэй бадий асарда “айсберг” ғоясини илгари сурган. Унингча, асар маънонинг ўндан бир қисмини олиб кўрсатади, ўндан тўққизи эса матностида қолади. Матности нутқ бирликларида кузатган В.В.Виноградов бу ҳолатда «*сўзнинг тўғри лексик маъноси ўз моҳиятини йўқотади ва нутқнинг ички мазмунини белгилайди*» деб ёзади²⁴. Ж.Куддон пьесанинг матности хусусияти ҳақида гапириб, айрим персонажлар ўзлари қатнашаётган уруш моҳиятини англамасликлари мумкин. Матности яширин ситуацияларда, сюжет оғушида кўринади. Бу истилоҳ XX аср сўнгида “яширин дастур”га алмашинганини ёзади²⁵.

Шарқ, хусусан, ўзбек адабиётида «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» тарзида айтилган матн турлари кўп. Масалан, Фитратнинг «Чин севиш» ва «Ҳинд ихтилолчилари» драмаларида воқеа Ҳиндистонда юз берса-да, матностида Туркистон тушунилади. Худди шу каби Э.Воҳидовнинг «Рухлар исёни» асарида бенгал шоири Назрул Ислом тилидан айтилган *Бизда зугум, ҳақсизлик бор – бу барчаси ёмондир, лекин буни зинҳор-зинҳор айтиб бўлмас замондир* сўзлари бенгал ҳаёти ва шоири яшаган даврга нисбатан айтилса-да, матностида шўролар замони назарда тутилгани ўқувчининг идрокига ҳавола қилинади.

Контекст (лотинча: contextus – боғланиш, занжир) – *матннинг маъно майдони* бўлиб, унда бадий матндаги ҳар бир ички курилма маъно томонидан бошқарилади, асар талқинида мана шу майдондаги маъно назарда тутилади. Ҳ.Бенак бу истилоҳни маъно бирлиги сифатида қабул қилган ва ички алоқадорлик туфайли матннинг айрим қисмларининг ажратилиб кўрсатилишини назарда тутган²⁶. Бу маъно майдони бир жумла таркибида, бир хатбоши (абзац) ёки шеърдаги бир банд (строфа) орасида ёки умуман, бутун матннинг ичида бўлиши мумкин. Матн майдонининг бузилиши

²³ *Борев Ю.Б.* Энциклопедический словарь эстетики и теории литературы. М., 2008. Электронная версия. П-42.

²⁴ *Виноградов В.В.* Поэтика и ее отношение к лингвистике и теории литературы / Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963. С.164-200.

²⁵ *Guddon J.A.* A Dictionary of Literary Terms. N.-Y., 1972.

²⁶ *Benac H.V.* Nouveau Vocabulaire de la Dissertation et des Etudes Litteraires. Paris, 1982.

матннинг бадий бутунлигига ўз таъсирини ўтказди ва бадий образ орқали ифода этилаётган муаллиф фикрини нотўғри тушунишга олиб келади²⁷. Бу гўёки мумтоз адабиётдаги «ихом» санъатини эслатади, муаллиф сўзнинг ёки жумланинг матндаги зоҳирий маъносини эмас, аксарият ҳолда ботиний маъносини назарда тутди. Бу ҳолат ҳар қандай матнда, хусусан, шеърий нутқ асосига қурилган асарларда ва тасаввуфий талқиндаги рамз ва ишораларга бой матнларда учрайди.

Интертекстуаллик (французча: *intertextuality*; сўзма-сўз маъноси: матнларораси) – бадий матннинг ички алоқадорлиги бўлиб, у ташқи ҳаёт воқеаларига эмас, балки матннинг ўзига ва бошқа матнларга муносабатидир. Интертекстуаллик ҳодисаси структурализм (Р.Барт)²⁸ ва унинг асосидаги постструктурализм истилоҳи сифатида майдонга чиққан. Ю.Кристева²⁹нинг ёзишича, ҳар қандай матн кўчирмалар (кенг маънодаги) мозаикасини эслатади ва қандайдир бошқа бир матннинг трансформацияси каби хотирада сақланади. Шунинг учун (М.Бахтиндаги – Ҳ.Б.) интерсубъективлик ўрнига *интертекстуаллик* тушунчасини киритиш лозим. (Чунки “адабий сўз” – матн майдонларининг туташув жойи, турли хил ёзувлар диалогидир”²⁹).

Сўнгги икки асар бўсағасида энг кўп мунозаралар объектига айланган ҳодиса *интертекстуаллик*ни «аноним формулаларда умумий майдонда» учрайдиган матн таркибида келган аввалги асарларнинг маълум қисми (аъзоси), улар “қўштирноқсиз келтирилган, онгсиз ёки автоматик тарзда ишлатилган матн» аъзоларидир, каби тушунтириш кенгайган.³⁰ Интертекстуалликнинг бундай маъно жиҳатдан кенгайишини асослаган Ж.Куддон “у матнлар орасидаги (адаптация, таржима, тақлид, аллюзия, плагиат, пародия) турли хил кўплаб алоқалар” деб тушунтиради ва структурализм бўйича, матн – бу тизим, бунда тил реалликка эмас, балки ўша матн ичига ва унинг образларига муносабатдир” деган фикрни ёқлайди³¹.

²⁷ Литературный энциклопедический словарь / Под ред. В.М.Кожевникова и П.А.Николаева. М.: СЭ, 1987. С.165.

²⁸ Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 1989. С. 428.

²⁹ Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог, роман (1967) // Французская семиотика. От структурализма к постструктурализму. М., 2000. С. 429.

³⁰ Современное зарубежное литературоведение: Энциклопедический справочник. М., 1979. С. 281.

³¹ Guddon J.A. A Dictionary of Literary Terms. N.-Y., 1972.

2-амалий машғулот. Мумтоз бадий матн таркиби ва уни таҳлил қилиш

Режа:

1. Мумтоз бадий матнга хос хусусиятлар. Мумтоз асарларнинг ички қурилиши.
2. Мумтоз адабиётшуносликда бадий шакл ва мундарижа муносабати ва уларнинг компонентлари.
3. Бадий шакл элементлари ва уларни таҳлил қилиш бўйича тавсиялар.
4. Мумтоз тарихий поэтиканинг категориялар тизими. Структур таҳлил предмети.

Таянч иборалар: *мумтоз матн, бадий мат, асарнинг ички қурилиши, бадий шакл, мундарижа, компонентлар, шакл элементлари, таҳлил ва талқин, мумтоз тарихий поэтика, категориялар, структура, таҳлил предмети.*

Матн таркиби (структураси) жиҳатидан мутахассислар аввал *асосий* ва *ёрдамчи* матнни фарқлайдилар. Асосий матн бевосита ёзувчи томонидан ўқувчига йўналтирилган бадий асарнинг сюжетли қисмидир. У ўз ички ва ташқи таркибий тузилишига эга. Бадий асар ягона яхлит маконни ташкил қилади ва унинг таркибида яна шундай ички матнлар: асар ичидаги асар (обрамление), бирор хужжат намунаси, мурожаат ёки алоқа хати, кундаликлар ва бошқалар ҳам келиши мумкин.

Ёрдамчи матн дейилганда сарлавҳа ва изоҳлар каби махсус ўрганилишга лойиқ қисмлар, сарлавҳа остидаги жанрий изоҳлар, эпиграф, бағишлов, муаллиф сўзбошиси, ёзилган сана ва ўрни(нинг кўрсатилиши), драматик асарларда эса қатнашувчилар рўйхати...»³² кабилар тушунилади.

Асосий матн шеърий асар бўлса, у таркибан банд (строфа), мисра (стих) ёки байт (ғазал, қасида, маснавийда)дан тузилади; бармоқ вазнида (силлабик ва силлабо-тоник тизимда) туроқ ва бўғинлардан; аруз вазни (метриқ тизим)да эса рукн ва ҳижолардан иборат. Шеърий матннинг бундай ташқи кўринишли (визуал) ҳолати ритмга асосланган ҳолда амалга оширилади. Агар у насрий йўлда битилган бўлса, матн қисм (ёки китоб) ва боблардан иборат бўлади. Улар ўз навбатида хатбоши (абзац), гап (жумла) ва синтагма (кичик маъноли қисм)га бўлинади. Драматик асарлар эса сахнада кўрсатилишга мўлжаллангани учун парда, акт (кўриниш), ремарка ва қаҳрамонлар нутқидан иборат. Бадий матннинг бундай ташқи ташкилланиши ва унинг қисмлари билан *архитектоника* шуғулланади (айримлар буни композицияга йўйишадики, бу матн таркибига нисбатан нотўғри хулоса). XX аср бошларига қадар мумтоз адабиётшуносликда сюжет ва фабула муносабатида бўлгани каби архитектоника ва композиция нисбатида ҳам баҳсли қарашлар кўп бўлган.

³² Хализев В.Е. Текст / Введение в литературоведение. Литературное произведение: основные понятия и термины. М.: Academia, 1999. С.406.

Бадиий матннинг ички конструкцияси сўз санъатида уни муайян асар қурилиши билан боғлиқликда ўрланади. Бу жиҳатдан матн ва асарга тенглик аломати қўйилмаса ҳам кўпроқ шакл ва мазмун бирлиги ҳамда уларни бадиий бутунликда тутиб турувчи компонентлар нисбатидан келиб чиқиш лозим. Чунки матнда ҳеч бир компонент, ҳатто кичик бир детал ҳам мазмун жиҳатдан мустақил тарзда яшамайди. Улар доимо бир тирик организмни ҳаракатга келтириб турувчи аъзолардай бири иккинчисини тақозо қилади. Матн конструкциясини ўрганганда мана шу тақозолик, яъни ички алоқадорлик сақланиши лозим. Мумтоз адабиётшунослик бадиий матн таркибига муносабатда мана шу ички алоқадорликдан кўра, уларнинг шартли равишда узвларга тақсимлаш ва ҳар бир компонентнинг матндаги ўрни ва вазифасини имкон қадар аниқроқ кўрсатиш йўлидан борган. Шунинг учун ҳам XX аср бошларида юзага чиққан адабий мактабларда матнга дастлабки муносабат унинг компонентларини ўрганишга киришиш билан бошланди. Бу жиҳатдан мазмунни устувор деб билувчи *вульгар социологик* қарашлар билан матннинг бадиий санъат асарига айланишида “хизмат қилган” шакл компонентларини ўрганишга ҳаракат қилган формал оқим вакиллари ўртасида кескин курашлар кузатилди.

Муайян шакл воситасида ифода қилинадиган фикр, гоյ йиғиндиси мазмун дейилади.

Шакл:

1. Образ
2. Сюжет
3. Композиция
4. Бадиий нутқ

Мазмун:

1. Гоյ
2. Муаммо
3. Мавзу

Мумтоз адабиётшуносликда шакл ва мазмун муносабати қадимдан мавжуд бўлган бўлса ҳам асосан исломдан кейинги адабиётшуносликда муайян илмий тизимга кирган. Чунки Қуръони каримда шакл ва мазмун муносабати ҳақида муайян қарашлар бор. Ундаги талқинга кўра, шакл ва мазмун жуз ва кулл (луғавий маъноси бутун ва бўлак) муносабати орқали англашилади. Жуз мутлақ борлик, илоҳ деб берилса, кулл унинг акс этиши, тажаллиси сифатида тушунтирилади. Демак, шакл ва мазмун Қуръоний асосга кўра мутлақ моҳият (илоҳ) ва унинг яралиш воситалари, аксланувчи манбалари тарзида талқин қилинади.

Шакл ва мазмун муносабати дастлаб юнон алломалари Арасту ва Афлотун асарларида акс этган. Унга шарҳ ёзган Форобий бадиий шаклнинг айрим ифода усуллари, хусусан, жанрларини изоҳлаб кўрсатган.

IX-XV асрлар адабиётшунослигида сурат ва маъни дейилганда, бадиий асардан тушунилаётган маъно, мазмун, шакл дейилганда эса унинг лафзий жиҳати-сўз орқали ифодаси кс этган. Шу каби А. Жомий ва А. Навоий асарларида ҳам шакл ва мазмун бирлиги кўрсатилган. Жомийнинг талқинича, лафз маънонинг зоҳиридир, маънини сўз ва тилсиз ифода қилиб бўлмайди.

Чуқур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан гўзал бўлгани каби лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади.

Алишер Навоий "Ҳайрату-л-аброр" асарида сурат ва маъни ҳақида фикр юритиб, "Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жомедурур. Сўз қолиби онсиз қолубэ... ким жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас", деб ёзади.

Демак, Навоий талқинида маъно-сўз қолипнинг жонидир. Жонни қолипдан (жасаддан) ажратиб бўлмайди. Маъни ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни шеърда кўрмоқчи бўлганлар уларни бир бутунликда кўришлари, вазн ва баҳр каби зоҳирий жиҳатларни шеърнинг маъносидан ажратмасликлари керак.

Мумтоз адабиётшуносликда маъно шаклнинг жавҳари, ядроси бўлиб келади. Шакл эса маънонинг ифода йўсини тарзида қабул қилинади.

Фаридиддин Аттор шакл ва маъни ҳақида сўз юритганда, "Жавҳару-з-зот" асарида "жавҳар"-асос сифатида мутлақ руҳнинг сирини белгилайди. Мутлақ рух, яъни Ҳақ (кулл-бутун) инсоний, маҳлуқий ёки нарсалар суратида зоҳир бўлади. Нур орқали рух ифодаланади.

Жалолоддин Румий фалсафасида маъни ишқ талқинида кўринади. Сурат ишқ нуридир. У ишқсиз қийматдан маҳрум бўлади. Ишқ маъно-моҳият касб этар экан, демак, у маъни билан бир бутундир. Маънининг нури эса сурат билан гавдаланади. Ишқ бўлмаса нур бўлмайди. Ишқнинг ўзи нурсиз, суратсиз бизга етиб келмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда маъни суратга, шаклга, нурга қуйилади. Шакл, яъни сурат эса мазмунга айланиб маънини ифода қилинади.

XX аср ўзбек адабиётшунослигида шакл ва мазмун бирлиги анча жиддий ўрганилган. Дастлабки адабиётшунослик руҳидаги асарлар "Адабиёт қоидалари", "Амалий ҳам назарий адабиёт дарслари" китобларида шакл ва мазмун бир бутун яхлитликда қаралган. Фитрат талқинида бадий асарнинг мазмуни "Ёзиш қоидалари" рукни остида берилади ҳамда мавзу, тилак (ғоя), муаммо, унинг жиҳатлари сифатида кўрсатилади. Бадий шакл ва уни тутиб турувчи ҳодисалар сифатида тимсол (образ), тартиб (сюжет), таркиб (композиция), тил услуб (бадий нутқ) ҳодисалари келтирилади. Айниқса, Фитрат томонидан услуб тушунчаси анча кенг тушунтирилади, услубнинг умумий ва хусусий ҳоллари англатилади.

Абдурахмон Саъдий асарида эса тил бадий асарнинг бирламчи унсури деб қаралади. Мазмун ифода қилиниши мумкин бўлган барча жиҳатлар тилда ифодаланади. Мана бу қарашлар замонавий адабиётшуносликдаги шакл ва мазмун муносабатини изчил тушунтириш учун асос бўлиб хизмат қилган.

Адабий асарнинг бундай мухташам фундаментал аспектини ўрганиш натижасида поэтика илмида *дихотомик* муносабат шаклланган бўлиб, унга кўра шакл ва мазмуннинг турли аспект ва компонентларини шартли равишда фарқлаб англатишга интилиш бор. А.Потебня бу иккилик муносабатини учлантириб, *ташқи шакл, ички шакл ва мазмун* сифатида талқин қилган³³.

³³ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1976. С.309-310.

М.Бахтин бу учланганликни ифодалаган “Бадиий сўз санъатида мазмун, материал ва шакл муаммолари” (1924) асарида ёзишича, “шаклни материал деб тушуниш фақат аниқ фанлар – математик ёки лингвистик – белгиланишдирки, у қандайдир соф ташки, моментнинг қадридан ҳоли, унинг тартибидир. Шаклнинг эмоционал-эркин тифизлигидир, унга муаллифнинг материалдан ташқари муҳим ифодавий характерли қандайдир аҳамиятли муносабатидир... ёки бу шакл орқали ифода қилинаётган – ритм, гармония, симметрия ва бошқа шаклий моментлар билан ифодаланиб, ўта фаоллик бағишлашидирки, фақат уни материалга муносабатдагина шарҳлаш мумкин”. Олимнинг ёзишича, адабий хвёт санъат асаридан ташқарида содир бўлмайди, балки унинг ичидадир. Шундай экан, “эстетик шакл бу анланган, баҳоланган борлиқ (материал)ни бошқа бир қадриятга айлантиради, янги бирликларга бўйсундиради, янгича тартиблантиради: индивидуаллаштиради, конкретлаш-тиради, уни чеклайди ва тугаллайди, лекин унинг анланган ва баҳоланганликдан қайтара олмайди: айна мана шу анланганлик ва баҳоланганлик тугалланган бадиий шаклга йўналади”³⁴.

Немис олими Р.Ингарден эса адабий асар қурилишида тўрт унсур: 1) нутқнинг овозлилиги; 2) сўзларнинг маъноси; 3) тасвирдаги предметлар даражаси; 4) предметлар шаклларининг эшитарли ва кўришли қиёфаси иштирок этишини таъкидлаган³⁵.

Шундай қилиб, бадиий асар таркибининг кўппланлилиги юзага чиқмоқдаки, уларнинг бадиий асар тўқимасидаги ўрни, вазифаси, моҳияти бир бутунликда кўринади. Лекин улар шартли равишда мантиқан қуйидаги жиҳатларни ўзида акс эттириши мумкин: биринчидан, бошланғич поэтик бирлик сифатида нарса ва ҳодисалар дунёси, иккинчидан, асар шакли бадиий тўқима тарзида қуриладики, унинг «тўқувчиси» – муаллиф томонидан ишланган, ўша асар табиатига мослаштирилган бадиий нутқ орқали шакллантиради; учинчидан, барча ҳолатлар композиция воситасида бирлашади ва яхлитлик касб этади. Бадиий шаклнинг бундай уч босқичли характерини белгилаш орқали унинг мундарижавий томонлари ҳам белгиланади. Бу жиҳатлар анъанавий тарзда ғоя (идея, бадиий ният), материал (мавзу) ва ўша асар воситасида илгари суриляётган проблема (муаммо)ни бирлаштиради. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бадиий мазмун қандайдир алоҳида сўзлар ва сўз бирикмалари орқали эмас, балки муаллиф концепциясида бирлашиб, яхлит ҳолга келади. Шунинг учун айрим тадқиқотчилар «ғоя» ва «муаммо» тушунчаларини бирлаштирган ҳолда муаллиф концепцияси тушунчасини илгари сурадилар. В.Е.Хализев «бадиий асар дунёси» («мир произведения») истилоҳи орқали бирлаштириб, унинг таркибига персонаж, портрет, диалог ва монолог, предмет (нарса), табиат (пейзаж), макон ва замон, сюжет ва бошқа жиҳатларни киритади³⁶. Агар назариётчи илгари сурган «асар дунёси»ни мантиқан ўрганганимизда буларнинг ҳаммаси бадиий асарда шакл компонентлари тарзида юзага

³⁴ Введение в литературоведение. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 2006. С. 49.

³⁵ Ingarden R. Das literarische Kunstwerk. Tübingen, 1960.

³⁶ Хализев В.Е. Теория литературы. С.183-242.

чиқаётганини кузатамиз. Бундан асарнинг бошқа бир тенг ҳуқуқли жиҳати – бадиий мазмун озор топмасмикин, деган мулоҳаза ҳам туғилади.

Шунинг учун ҳам бу борадаги сўнги кузатишларда шакл ва мазмун тушунчалари адабий асарнинг ташқи жиҳати билан ички хусусиятларини борлиқ ва унинг мавжудлик шаклида фарқлашга қаратилгани учун мазмун – *белгиланувчи* жиҳат деб қаралса, унинг *белгиловчиси* шакл орқали юзага чиқиши айтилмоқда.

3-амалий машғулот: Структурал таҳлилда бадиий тимсоллар

Режа:

1. Мумтоз адабиётда поэтик тимсол ва унинг бадиий матн таркибидаги ўрни.

2. Бадиий асардаги анъанавий образлар. Поэтик образ турлари ва уларни таҳлил қилиш тамойиллари.

3. Мумтоз бадиий матн сатҳлари ва уларни таркиблаш тамойиллари.

4. Тимсол ва бадиий санъатлар ўртасидаги муносабат.

Таянч иборалар: *поэтик тимсол, бадиий матн таркиби, анъанавий образлар, образ турлари, таҳлил тамойиллари, бадиий матн сатҳлари, таркиблаш тамойиллари, тимсол ва бадиий санъатлар.*

Ҳар қандай назариядан мақсад, амалиётни енгиллаштириш. Агар назарий қарашлар амалий операцияларни енгиллатишга хизмат қилмас экан, у узоқ яшай олмайди. Илм ва амал бирлиги Қуръони каримдаг тортиббарча сўфий алломаларнинг яшаш тарзи бўлганининг боиси шундан. Шундай экан, адабиёт назариясининг такомилдан мақсад ҳам охир-оқибат таҳлил жараёнини енгиллатишдан иборат. XIX асрда ҳали янги типдаги адабиёт назарияси шаклланмай туриб, *тарихий поэтика* қонуниятлари (А.Н.Веселовский) ишлаб чиқилди, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай янгиланаётган адабий жараён натижалари (асарлари)ни таҳлил қилишда тарихийлик принципи билан ёндашиш замонавийлик нуқтаи назаридан тўғри келмаслиги илмда аниқлангандан кейин *назарий поэтикага* эҳтиёж туғилди. Ўз даври олимлари бу “эҳтиёж фарзанди”ни етарли баҳолай олмаган бўлсалар ҳам, назарий поэтика масалалари адабиёт назариясининг асоси бўлиши керак деган таомилга яна юз йилча муддатдан кейин (Н.Д.Тамарченко) қайтилди. Бироқ адабиётнинг асосий таҳлил объекти матн

ва унинг структураси деган қатъий қарорга яқинланиши билан (М.Ю.Лотман) структурал поэтика эҳтиёжи кун тартибига чиқди. Бироқ бу навбатдаги эҳтиёжлар мафкуравий талқин асосига қурилган адабиёт назарияларига сингиши мумкин эмаслиги ўздавридаёқ аён бўлди ва ниҳоят, иттифок тарқалиб, миллий адабиёт намуналарини ўз тили ва эҳтиёжлари доирасида ўрганилиши зарурати туғилганда структурал поэтика адабиёт назариясининг асосига қўйилиши керак, деган муддаога кўчилмоқда. Бунинг сабаби И.Виноградовдан (1928) тортиб, Л.Тимофеев, М.Алексеев, Г.Поспелов ва ниҳоят, ҳар қанча замонавийлаштирилгани билан В.Хализев назариялари мана шу асосга қурилган эди. Буларнинг барчаси учун санъат ижтимоий онг шаклларида бўлиб, сўз санъати деб аталувчи бадиий адабиёт ҳам, ижтимоий онг шакли сифатида борлиқни ўрганувчи восита (литература есть познание действительности) деб қаралган. Шу нуқтаи назардан адабиёт назарияси уч қисмдн: бадиий адабиёт моҳияти, адабий асар ва адабий жараён масалаларидан келиб чиқиб қаралган. Н.Д.Тамарченко раҳбарлигидаги муаллифлар гуруҳи томонидан тавсия этилган сўнгги адабиёт назарияси юқоридаги андозадан бутунлай воз кечиб, назарий қарашлар таҳлил жараёнига кўмак берувчи тарихий ва назарий поэтика асосига қурилди. Бизнингча, гарчи кеч бўлса-да, адабиёт назарияси ўзининг муқаддас вазифаси - бадиийлик қонуниятларини ўрганишга киришар экан, у поэтика назариясидан узоқлашиб кетмаслиги керак. Шунинг учун ҳам энди санъатга ижтимоий онг шаклигина эмас, кишилар ўртасидаги коммуникатив жараён (муомала эҳтиёжи) сифатида қаралар экан, санъатнинг ўзига хос коммуникатив “тили” мавжудлиги исбот этилган экан, энди объект, умуман, онг шакли эмас, балки ўша онгнинг матндаги фюодасига кўчди. Табиийки, бадиий матн адабиёт назариясининг бирламчи объектига айланди. Энди мана шу матн таҳлилини ўрганувчи фанлар – тарихий ва назарий поэтика адабиёт назариясининг асосига қўйилиши зарурат бўлил қолди. Бироқ санъат асарини, айниқса, замонавий модерн услубидаги асарларни фақат тарихий поэтика қолиплари доирасида ўрганиш, унинг ҳаракатланаётган, тирик

хужайрасига нотқғри ёндашув экани ҳам маълум бўлмоқда. Шундай экан, бадиий матнга тирик организм сифатида ёндашадиган, унинг тириклик белгиларига хиёнат қилмаган ҳолда таҳлилга тортадиган методикага эҳтиёж туғилмоқда. Назаримда, структурал поэтика ўз таҳлил сифати билан ана шу масъулиятни зиммасига оладигандай тасаввур бермоқда. Чунки унинг объекти умуман ёки мавҳум тарздаги дунёқарашлар йиғиндиси бўлган ғоявий-бадиий бирлик эмас, балки бадиий матн ва унинг структураси. Матндагига ёзувчининг маҳорати ҳам, тил материалидан фойдалана билиш салоҳияти ҳам, замонавий ёки анъанавий ифода воситаларига мурожаати ҳам, боринги, ғоявий эътиқоди ҳам акс этади. Шунинг учун ҳам бадиий матн ва унинг таҳлил адабиёт назариясининг доимий муддаоси экан, у структурал таҳлилни инкор этиб ёки уни айланиб ўтиб, назарий жиҳатдан ҳам, амалиётга муқобиллик жиҳатидан ҳам янги адабиёт назарияси яратиб бўлмайди. Менимча, ҳозирги адабиёт назарияларининг энг янгиси тарихий ва назарий поэтикага асослангани каби, келажакда яратилажак адабиёт назариялари структурал поэтикага асосланса ажаб эмас. Ана шу умид ва эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда структурал метод ва структурал поэтика моҳиятини ўрганишга чоғландик...

Адабиётшуносликда структурал метод мавжуд ва бошқа методлари яшаётган экан, бунинг филология илмидаги ўрнини таъкидлаш баробарида тилшуносликдаги «структур лингвистика» каби «структурал адабиётшунослик» деб аташга ҳали эрта эканини таъкидламоқчимиз. Бизнингча, адабиётшунослик айнан шундай атамани тўлиғича қабул қилмаса керак. Чунки тилшунослик илми, хусусан, назарий тилшунослик кўпинча формал методлар билан иш кўради ва унинг муайян қисмини «структур лингвистика» деб қабул қилинган. Шунингдек, Ю. Лотманнинг асарларини нашрга тайёрлаган М. Лотманнинг фикрича, «бадиий адабиётнинг лингвистик тадқиқоти (структур лингвистика методини қўлласа ҳам) моҳиятан антиструктурал характерга эга, чунки улар адабиётнинг алоҳида

элементи ва аспекти унинг умумий функциясидан ажратиб, табиий тил феноменининг принципларига мослаб таҳлил қиладилар”³⁷.

Адабиётшуносликда структурал поэтика, асосан, таҳлил тамойиллари тизими сифатидагина мавжуд. Адабиётшунослик нисбатан кенгроқ фан соҳаси бўлгани учун унинг бағрида эса таркибий методдан ташқари бир вақтнинг ўзидан бошқа таҳлил методлари ҳам яшаши мумкин. Қолаверса, адабиёт илмининг имкониятларини биргина “структурал” истилоҳига бўйсундириб, унинг маълум қисмини “структурал адабиётшунослик” деб аташ мақсадга мувофиқ эмас. Структурал метод ҳам ўз навбатида тарихий поэтика, назарий поэтика ва қиёсий адабиётшуносликдаги мавжуд таҳлил усулларидан имкон қадар фойдаланган ҳолда иш юритади.

Структур таҳлил илдизлари дастлабки мифлар ва уларнинг талқини билан боғлиқ. Француз структуралисти Клод Леви-Стросс структур талқин учун асос берувчи метафорик тафаккур илдизини (“Ёввойининг фикри”, “Мифологик” каби ишларида) мифологик тафаккурда кўради. Унингча, тафаккур ўзига хос жиҳатига кўра (хиссий босқичдаги фикр, ўз мақсадига эришиш йўллари билан, унсурларнинг маиший танловини қайта таснифлаш орқали в. б.) дастлабки пайтларданок рационал бўлган, тасниф ва таҳлилга қобилиятли ва “неолит техник инқилоби” учун интеллектуал база саналган. Шунинг учун ҳам Леви-Стросс мифик тафаккурнинг чуқур метафорик характерини кузатишни, муайян ўзгаришдаги “хабар”, “код” ва “арматура”нинг бир сюжетларни бошқаларининг метафорик трансформацияси сифатида ўзгаришини таклиф қилади³⁸.

³⁷ Лотман М. Послесловие: Структуральная поэтика и ее место в наследии Ю.М.Лотмана / В кн. Ю.М.Лотман. Структура художественного текста. – М.: 1998.

³⁸ Мелетинский Е. М. Возникновение и ранние формы словесного искусства / История всемирной литературы. Т. 1. - М.: Наука, 1983. - С. 29.

4-амалий машғулот. Структурал таҳлилда адабий тур ва жанрлараро муносабат

Режа:

1. Мумтоз бадиий матнда ифода шакли (назм, наср)ни фарқланиш тамойиллари.
2. Мумтоз асарларнинг адабий тур жиҳатдан таснифи ва бир турдаги адабий асарлар таҳлили.
3. Жанр ва услуб муаммолари. Адабий жанрда бадиий нутқ табиати.
4. Жанр ва шакл муносабати таҳлили. Адабий жанрларнинг шаклланиш омиллари.

Адабий асар қурилиши. Шакл ва мазмун диалектикаси

(Илмий манбалар бўйича назарий маълумот тўплаш учун тавсия)

Адабий асарнинг таркибий қисмларини ўрганиш жараёнида мутахассис дуч келадиган дастлабки иккилик, бир-бирини тақозо қиладиган шакл ва мазмун (айрим манбаларда – *мундарижа*) муносабатидир. Бу муносабатнинг бадиий асар таркибидаги вазифаси хусусида дастлаб Афлотун фикр юритган бўлиб, асардаги шакл ва мазмун муносабатини *эйдос ва идея* истилоҳлари билан белгиланган. Арасту ўз устози қарашларини янада чуқурлаштирган, унингча, «*нима – тақлид предмети бўлса, қандай – тақлид воситасидир*»³⁹. Бошқа бир ўринда биз мазмун деб атаётган тушунчага нисбатан турлича «моҳият», «идея», «логос» каби истилоҳларни қўллашига қарамай, шакл (форма)ни «нарсанинг мавжудлик моҳияти, белгиси» деб талқин қилади⁴⁰. Демак, бадиий асар дастлаб нимани қандай тасвирлаш лозимлиги ҳақида фикр юритар экан, уларнинг ўзаро алоқадорлигини илк бор Арасту томонидан қайд этилган. Ҳегел мазмуннинг шаклга қўйилиши, шаклнинг мазмун орқали идрок этилиши хусусида фикр юритиб, уларнинг ўзаро тақозо этилишини диалектик бирликда ифодалайди. «Санъат асарида, – деб ёзади у, – мазмун (идея) ва унинг ифодаси (шакл) бир-бирини максимал равишда тақозо қилади: бадиий мазмун ўз-ўзидан аниқ бўлса-да, ўзини кўрсатиш

³⁹ Арасту ҳаким. Поэтика, Риторика / М.Маҳмудов тарж. Т.: Янги аср авлоди, 2017.

⁴⁰ Аристотель. Сочинения в 4 т-х. Т.1. М.: Мысль, 1975. С. 198.

тамойилига эга ва у ўз шаклини эркин ифода қила олади».⁴¹ Маълум бўлишича, Ҳегел диалектикаси Шарқ фалсафасидаги тажалли назарияси асосига қурилган.

Фалсафада бадий асардаги бу муносабат асосига шакл ва материя (борлиқ) тушунчалари қўйилган. Мумтоз адабиётшуносликда сурат ва маъни истилоҳлари билан берилган бу доимий муносабат ислом фалсафасида *кулл ва жузв* иккилиги орқали тушунтирилади. Кулл – бутун борлиқ (материя + руҳоният) жузв унинг бирор аъзосигина эмас, балки тажалли (кўриниш) шаклидир. Ишқ ва нур ҳам шундай диалектик муносабатда, агар зотда ишқ бўлмаса, унинг тажаллиси нур ҳам бўлмайди. Фаридиддин Аттор фалсафасида ишқ (мазмун) нур (тажалли) воситасида намоён бўлади, лекин Куллинг барча сифатларини етказиб бера олмайди⁴². Жалолиддин Румий тушунтиришича, маъни ишқ талқинида кўринади, сурат эса ишқ нуридир. У ишқсиз қийматдан маҳрум. Ишқ маъно, моҳият касб этгани учун ҳам маънидир. Маънининг нури эса сурат бўлиб жилваланади. Ишқ бўлмаса, нур ҳам бўлмайди, ишқнинг ўзи ҳам бизга нурсиз, яъни суратсиз етиб келмайди.

«Фиҳи мо фиҳи» («Нимаики Ундадир Ундандир») асарида бу муносабатни англатувчи қизиқ мисол берилган. Мағиз пўст (данак) ичида эканини биз бевосита кўрмасак-да, яхши англаймиз ва унга эришиш учун пўстдан воз кечиб, уни синдирамиз. Гўёки данак керак эмасдай, ортиқча қобиқдай туюлади. Бироқ бу – бир марталик етишиш холос. Ундан доимий суратда наф кўриш учун эса уни уруғ сифатида ерга экиб, кўпайтириш лозим. Лекин экин пайтида биз мағизни пўстдан ажратмаймиз, агар уни ажратмоқчи бўлсак, пўст (шакл)ни нобуд қиламиз, лекин барибир мағиз (маъно)га ҳам эриша олмаймиз⁴³. Демак, ҳар бир жисмнинг икки хоссаси ўзаро тажаллий (диалектик) муносабатдагина тараққиётга изн беради⁴⁴.

⁴¹ Гегель Г.В.Ф. Эстетика: в 4 т-х. Т.1. М.: Мысль, 1973. С.79-81.

⁴² Аттор Ф. Илохийнома / насрий таржима, талқин ва тафсир муаллифи Н.Комилов. Т.: Ёзувчи, 1994. Б.74.

⁴³ Румий Ж. Ичиндаги ичиндадир / Таржимон Улуғбек Ҳамдам. Т.: Ёзувчи, 1997. Б.79.

⁴⁴ Батафсил маълумот учун қаранг: Болтабоев Ҳ. Сурат ва маъни / Шарқ мумтоз поэтикаси. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. Б.

Араб мумтоз поэтикасининг асосий унсурларидан саналган *маъно ва лафз* моҳият ва унинг сўз қолипи маъносида қўлланилган, анъанавий мазмуннинг индивидуал муаллиф талқинидаги ифодаси сифатида қабул қилинган⁴⁵. Араб поэтикасининг асоси саналган *маъно* истилоҳи машҳур арабшунос олимлар томонидан “фикр, ғоя” (Голдциер, 1896; Крачковский, 1927), “поэтик мотив” (Грюнебаум, 1944; Риттер, 1954), “фикр, моҳият, образ” (Шидфар, 1974) деб таржима қилинган бўлса, *лафз* (*кўплиги – алфоз*) – “ифода” (Гольдциер, 1896), “сўз, ифода” (Грюнебаум, 1944), “ифода, товушлар бирикмаси” (Крачковский, 1927), “сўзлар, нутқ ифодаси” (Киктев, 1969; Риттер, 1974) тарзида русчага ўгирилган⁴⁶. Ушбу таржималардан маълум бўлишича, *маъно* – мазмун, ғоя ва моҳиятни англатган бўлса, *лафз* – унинг материал жиҳати, яъни товуш, сўз орқали ифодаланишини билдирган. Ибн Қутайба “Шеър ва шоирлар китоби” (870) асарида бадий матнларни маъно ва лафзга кўра кўйидаги туркумларга ажратган: 1) яхши лафз ва маъноли асарлар; 2) лафзи яхши ва маъноси ёмон асарлар; 3) лафзи ёмон ва маъноси яхши асарлар; 4) лафзи ёмон ва маъноси ҳам ёмон асарлар⁴⁷. Бундай таснифга келишда муаллиф лафз ва маънони бириктирувчи нисбат (эътилоф) сифатида уларнинг ўзаро тенг келиши (мусовот)ни назарда тутди. Ибн Қутайба талқинича, агар маъно лафзга тўла мос келса, у бадийят (балоға)га эришган бўлади⁴⁸. Қудама ибн Жаъфар (в. 922/948) эса “Нақду-ш-шеър” асарида “тугал маънога лафз кўшимча қилмаса ёки маънони бузувчи унсурни лафзга кўшмаса” асар етук бўлишини таъкидлаган. Бу жараёнда олим “вазн талаби билан кераксиз сўз (маънога хизмат қилмайдиган – Ҳ.Б.) ҳисобига байтни тўлдириш (хашв)ни шеърдаги жиддий нуқсон” деб белгилаган⁴⁹. Кўринадики, ўрта асрлар араб поэтикасида ҳам маъно ва шакл бирлиги адабиётнинг асосий қонунларидан саналиб, уларнинг ўзаро меъёр ва

⁴⁵ Куделин А. Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII-XI век). М.: Наука, 1983. С.7.

⁴⁶ Ўша асар. Б. 57.

⁴⁷ Ибн Қутайба. Аш-Ши’р ва аш-шу’ара’. Т. 1-2. Бейрут, 1969. Б.12-15 (араб тилида).

⁴⁸ Ўша асар. Б. 84-85.

⁴⁹ Қудама ибн Жаъфар. Китаб нақд аш-ши’р. Лейден, 1956. Б.136.

мувофиқ келиши бадий матннинг етуклигини англаувчи балоғат белгиси хисобланган. Араб мумтоз поэтикасида *маъно ва лафз* муносабати ҳақида ўнлаб рисолалар яратилганки, уларнинг айримлари номаълум муаллифнинг “Мажмуату-л-маъни” тўпламида келтирилган⁵⁰. Араб мумтоз поэтикасидаги ушбу фундаментал қарашлар асосида маъно ва лафз хусусида форс ва турк тилида ҳам фикрлар баён қилинган.

Абдурахмон Жомийнинг “Силсилату-с-заҳаб” асарида: “Сўзнинг бутунлиги, мағзи, моҳияти маъно биландир, чунки маъно кўрки лафз биландир” дейилган⁵¹. Тушуниладики, лафз (тил) маънонинг зоҳиридир, маънони сўз, тилсиз ифода қилиб бўлмайди. Чуқур маъно бериш учун эса кўркли лафз керак. Маъно лафз билан кўркли бўлгани каби, лафз ҳам маъно гўзаллиги билан кўркли бўлади. Бу буюк иккиликни бутун ва гўзал ҳолда кўриш учун уларни доимий яхлитликда билиш ва қабул қилиш лозим бўлади.

Алишер Навоий бу диалектик бирликни бадий асар мисолига кўчирган: «Бир неча сўз ул маънидаким, сўздағи маъни жоне дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурурким, жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли ғазоф ноин софлигига мунсиф бўлмоқ, балки ўз ғазофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ»⁵². Буюк “Хамса” ўқувчиларига маълумки, бу Навоийнинг мазкур мавзудаги бир мақолотининг сарлавҳаси холос. Маъно ҳақида сўз юритганда, у сўз қолипнинг жонидир, жонни қолипдан ажратиб бўлмайди, шундай экан, маъно ва сурат ажралмас бир моҳиятдир. Уни назмда кўрмоқчи бўлганлар, уларни бир бутунликда кўришлари, вазн ва баҳр каби зоҳирий сифатларни, шеърнинг жонидан ажратмаслиги, аксинча, қолип жонга муносиб келгандагина жозиб бўлади.

⁵⁰ Улар: Муфаддал Дабби (в. 780/787) “Китаб ма’ани аш-ши’р”, айни шу номдаги Абу Сарван ал-Укли (VIII асрнинг 2-ярми), Ибн Кунас (в. 823-825), Асмаи (в. 825-832), Саид ибн Масада ал-Ахфаш (в. 830). Ибн Арабий (в. 846). Абу-л-Амайсал (в. 854), Ибн Қутайба (в. 889), Бухтури (в. 897), Салаб (в. 904), Наххас (в. 950), Ибн Абдус (в. 859-860); “Китабу-л-ма’ани” номли Муарриж Садуси (в. 819), Надр ибн Шумайл (в. 818-820), Али Райҳоний (в. 834) асарлари. Қаранг: Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd 2. Poesie bis ca.430. Leiden, 1975. pp. 58-60.

⁵¹ Абдурахмон Жомий. Силсилату-с-заҳаб / Танланган асарлар (Тузувчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Шомухамедов). Т.: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971.

⁵² Алишер Навоий. Ҳайрату-л-аброр. / МАТ. 7-жилд. Т.: Фан, 1991. Б.62.

Лафзи бемаза, таркиби сушт асарда маъни ҳам носара ва унинг хулосаси нодуруст бўлади.

Демак, сурат ва маъно муносабати бири иккинчисини тақозо қилган, фақат ўзаро мавжудликдагина ҳаракатга келиши мумкин бўлган жон ва жасаддир. Диний тушунчага кўра жон, жасад тарзида намоён бўлган бу талқин тасаввуфда янада чуқурлашиб, *руҳ-жон-нафс* тарбияси учун асос бўлиб хизмат қилади.

Адабий асарнинг бундай мухташам фундаментал аспектини ўрганиш натижасида поэтика илмида *дихотомик* муносабат шаклланган бўлиб, унга кўра шакл ва мазмуннинг турли аспект ва компонентларини шартли равишда фарқлаб англатишга интилиш бор. А.Потебня бу иккилик муносабатини учлантириб, *ташқи шакл, ички шакл ва мазмун* сифатида талқин қилган⁵³. М.Бахтин бу учланганликни ифодалаган “Бадиий сўз санъатида мазмун, материал ва шакл муаммолари” (1924) асарида ёзишича, “шаклни материал деб тушуниш фақат аниқ фанлар – математик ёки лингвистик – белгиланишдирки, у қандайдир соф ташқи, моментнинг қадридан ҳоли, унинг тартибидир. Шаклнинг эмоционал-эркин тифизлигидир, унга муаллифнинг материалдан ташқари муҳим ифодавий характерли қандайдир аҳамиятли муносабатидир... ёки бу шакл орқали ифода қилинаётган – ритм, гармония, симметрия ва бошқа шаклий моментлар билан ифодаланиб, ўта фаоллик бағишлашидирки, фақат уни материалга муносабатдагина шарҳлаш мумкин”. Олимнинг ёзишича, адабий хвёт санъат асаридан ташқарида содир бўлмайди, балки унинг ичидадир. Шундай экан, “эстетик шакл бу анланган, баҳоланган борлиқ (материал)ни бошқа бир қадриятга айлантиради, янги бирликларга бўйсундиради, янгича тартиблантиради: индивидуаллаштиради, конкретлаш-тиради, уни чеклайди ва тугаллайди, лекин унинг анланган ва баҳоланганликдан қайтара олмайди: айна мана шу анланганлик ва баҳоланганлик тугалланган бадиий шаклга йўналади”⁵⁴.

⁵³ Потебня А.А. Эстетика и поэтика. М., 1976. С.309-310.

⁵⁴ Введение в литературоведение. Хрестоматия. М.: Высшая школа, 2006. С. 49.

Немис олими Р.Ингарден эса адабий асар қурилишида тўрт унсур: 1) нутқнинг овозлилиги; 2) сўзларнинг маъноси; 3) тасвирдаги предметлар даражаси; 4) предметлар шаклларининг эшитарли ва кўришли қиёфаси иштирок этишини таъкидлаган⁵⁵.

Шундай қилиб, бадий асар таркибининг кўпланлилиги юзага чиқмоқдаки, уларнинг бадий асар тўқимасидаги ўрни, вазифаси, моҳияти бир бутунликда кўринади. Лекин улар шартли равишда мантиқан қуйидаги жиҳатларни ўзида акс эттириши мумкин: биринчидан, бошланғич поэтик бирлик сифатида нарса ва ходисалар дунёси, иккинчидан, асар шакли бадий тўқима тарзида қуриладики, унинг «тўқувчиси» – муаллиф томонидан ишланган, ўша асар табиатига мослаштирилган бадий нутқ орқали шакллантирилади; учинчидан, барча ҳолатлар композиция воситасида бирлашади ва яхлитлик касб этади. Бадий шаклнинг бундай уч босқичли характерини белгилаш орқали унинг мундарижавий томонлари ҳам белгиланади. Бу жиҳатлар анъанавий тарзда ғоя (идея, бадий ният), материал (мавзу) ва ўша асар воситасида илгари сурилаётган проблема (муаммо)ни бирлаштиради. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, бадий мазмун қандайдир алоҳида сўзлар ва сўз бирикмалари орқали эмас, балки муаллиф концепциясида бирлашиб, яхлит ҳолга келади. Шунинг учун айрим тадқиқотчилар «ғоя» ва «муаммо» тушунчаларини бирлаштирган ҳолда муаллиф концепцияси тушунчасини илгари сурадилар. В.Е.Хализев «бадий асар дунёси» («мир произведения») истилоҳи орқали бирлаштириб, унинг таркибига персонаж, портрет, диалог ва монолог, предмет (наrsa), табиат (пейзаж), макон ва замон, сюжет ва бошқа жиҳатларни киритади⁵⁶. Агар назариётчи илгари сурган «асар дунёси»ни мантиқан ўрганганимизда буларнинг ҳаммаси бадий асарда шакл компонентлари тарзида юзага чиқаётганини кузатамиз. Бундан асарнинг бошқа бир тенг ҳуқуқли жиҳати – бадий мазмун озор топмасмикин, деган мулоҳаза ҳам туғилади.

⁵⁵ Ingarden R. Das literarische Kunstwerk. Tübingen, 1960.

⁵⁶ Хализев В.Е. Теория литературы. С.183-242.

Шунинг учун ҳам бу борадаги сўнгги кузатишларда шакл ва мазмун тушунчалари адабий асарнинг ташқи жиҳати билан ички хусусиятларини борлиқ ва унинг мавжудлик шаклида фарқлашга қаратилгани учун мазмун – *белгиланувчи* жиҳат деб қаралса, унинг *белгиловчиси* шакл орқали юзага чиқиши айтилмоқда.

5-амалий машғулот. Ритмика ва услубий таҳлил асослари

1. Мумтоз поэтиканинг ритмик бирликлари таҳлили.
2. Наср ритмикаси ва шеъринг нутқида ритм (аруз ва бармоқ).
3. Услуб тушунчаси ва услубий таҳлил вазифалари.
4. Бадиий матн ва ёзувчи услуби. Муаллиф услубини ўрганиш тамойиллари.

Таянч сўзлар: *мумтоз поэтика, ритмик бирликлар, наср ритмикаси, шеъринг нутқи, аруз ва бармоқ вазнлари, бадиий матн, ёзувчи услуби, асар услуби, замон услуби, миллий услуб, услубни ўрганиш тамойиллари.*

Мумтоз шеър тузилишига кўра вазн, қофия ва бошқа хусусиятларга асосланади. Шеърда ритмни белгиловчи асосий омил вазн ҳисобланади ва ҳар қандай шеър ўлчови сифатида вазн қабул қилинган.

Шеър тузилишида асосий ритмик бирлик сифатида байт қабул қилинган экан, у ўз навбатида ҳижо, рукн ва мисрадан ташкил топган. Демак, мумтоз шеърнинг асосий ритмик бирликлари сифатида ҳижо, рукн ва байт қабул қилинган. Мисра эса вазнда ритмик бирлик сифатида иштирок этмайди.

Қадимги турк шеърининг намуналари сифатида қўшиқлар бизгача етиб келган. Улар вазн хусусиятларига кўра асосан бармоқда яратилган. Аруз вазни эса араб шеърини, сўнгра араб-форс вазни сифатида тараққий этган. Аруз вазни арабларда қадимдан мавжуд бўлса ҳам, асосан, VII-VIII асрларда илмий жиҳатдан асосланган. Араб олими Халил ибн Аҳмад ўзининг "Айн китоби" асарида аруз вазнини асослаб берган. Бу асар бизгача етиб келмаган. Унинг шогирдлари томонидан хусусан, Аҳфаш томонидан янги вазнлар

кўшиш баробарида Халил ибн Аҳмад асарининг мазмуни ҳам кейинги даврларга етказилган.

Марказий Осиёда мумтоз шеър тузилишига оид манбалар сифатида Форобийнинг "Китобу-ш-шеър", Абу Абдуллоҳ Хоразмийнинг "Мақотиху-л-лум" ("Илмларнинг калитлари") асарлари кўрсатилади. Дастлабки манбада шеърга хос хусусиятлар, унинг ритмик моҳияти юнон шеърлятига қиёсланган ҳолда тушунтирилади. Берунийнинг "Ҳиндистон" асарининг "Ҳиндларнинг грамматика ва шеър ҳақида китоблари баёни" бобида ҳинд шеър тузилишининг асослари кўрсатилиб берилди. Хоразмийнинг асари эса қомусий характерда бўлиб, унда аруз вазнига оид айрим истилоҳларнинг шарҳи берилди.

Форс арузшунослиги араб арузшунослиги асосида шаклланган бўлиб, араб арузидаги барча баҳрлар форс олимлари томонидан ҳам қабул қилинган, айрим ўринларда бойитилган ва янги вазнлар ҳосил қилинган. Форс арузи манбалари сифатида Шамсиддин Қайс Розийнинг "Ал-мўъжам" асарида, Носириддин Тусийнинг "Меъёр ул-ашъор", Абдурахмон Жомийнинг "Рисолаи аруз", Сайфий Бухорийнинг "Арузи Сайфий" асарларида форс арузи табиатига доир илмий қарашлар акс этган. Бу манбалар орқали Абу Абдуллоҳ Рўдакийдан бошлаб XVI асрга қадар яратилган форс шеърляти намуналарини қамраб олади.

Форс арузи манбалари асосида кейинроқ дали, пашту, тожик шеърлятининг вазн хусусиятлари ҳам шаклланди. XX асрнинг 60-йилларидан бошлаб тожик олимлари Баҳром Сирус, Муҳаммадҷон Шарипов, Низомиддин Мирзахўжаев кабиларнинг тожик арузига оид асарлари эълон қилинди. Ўзбек олимлари Шоислом Шомухамедов, Алибек Рустамов, Зулҳумор Тўйчиеванинг мумтоз форс арузига доир қарашлари шаклланди.

Турк арузи манбалари сифатида Шайх Аҳмад Торозийнинг "Фунуну-л-балоға" асарининг аруз қисмида, Алишер Навоийнинг "Мезону-л-авзон", Бобурнинг "Рисолаи аруз", Фурқатнинг "Аруз ҳақида рисола" асарларида акс этган.

Шайх Аҳмад Тарозий асосан, аруз истилоҳлари, уларнинг моҳияти, баҳрлар таснифи каби масалаларга тўхталган. Мисолларга мурожаат қилишда кўпроқ форс тилидаги асарлардан намуналар келтирилган, намуналари учрамаган баҳрлар ва вазнлар учун олимнинг ўзи шеърлар ёзиб, улар орқали аруз қоидаларини англантишга ҳаракат қилган.

Алишер Навоийнинг "Мезону-л-авзон" асарида араб ва форс арузи хусусиятлари тушунтирилиб берилган, улар имкон қадар турк шеърияти билан боғланган. Бундан ташқари турк шеъриятидаги аруз вазнига тушмаган шеърлар ҳақида ҳам тўхталиб, улар бошқа вазнда яратилгани, бошқа тизимда яратилгани айтилган.

Бобур ўзининг "Рисолаи аруз" асарида турк арузи табиатини шу тил фонетикаси асосида тушунтиришга ҳаракат қилади. Мавжуд 19 баҳрни ўрганиб чиқиб, улар қаторига яна 2 баҳр-ариз ва амиқ номли баҳрларни қўшди. 258 та вазни ўзгаришлари билан туркий шеъриятдан келтирилган мисоллар асосида тушунтириб берди. Бобур асари турк тилидаги арузий рисолалар орасида энг мукаммали ҳисобланади. Бобурдан сўнг қарийб 300 йил давомида туркий тилда аруз рисоласи яратилмагани мана шу фикрни далиллайди.

XX аср охирларида Фурқат мавжуд аруз вазнларига мисоллар келтириб, мўъжазгина рисола яратди. Илм аҳли деярли беҳабар бўлган. Ушбу рисолада назарий фикрлар баён қилинмаган.

Назорат саволлари

1. Кишилар образларини англатувчи поэтик тушунчалар қайсилар.
2. Поэтик тил ва бадий нутқ қандай фарқланади?
3. Бадий нутқнинг таркибий қисмлари қайсилар?
4. Поэтик синтаксис структурасининг асосий компонентлари қайсилар?
5. Ритм сўзи қайси маъноларни ўзида жамлаган?
6. Бадий нутқ маромийлигидаги асосий ритмик бирликлар қайсилар?
7. Аруз вазнидаги асосий ритмик бирликлар қайсилар?

8. Бармоқ вазнидаги асосий ритмик бирликлар қайсилар?
9. Нутқнинг ифода шакллари қайсилар?
10. Услуб тушунчасининг истилоҳий жиҳатлари қайсилар?
11. Услуб ўзгаришига таъсир этувчи омиллар қайсилар?
12. Ёзувчи услубининг шаклланишида рол ўйновчи омиллар.
13. Бадиий таркиблаш жараёнида методнинг ўрни қандай?

Анализ ва интерпретация, шакл ва мундарижа систем функционал, мифологик (этнографик) мактаб, мотив, сюжет, назарий поэтика, Рус формал мактаби, сюжет ва композиция, фабула ва архитектоника матн таркиби, шакл ва мундарижа, мавзу, ғоя, муаммо (проблематика), услуб, пафос, бадиий нутқ вазн, қофия, банд (строфика), белги (знак), моҳият (значение) – ижодкор, трактовка, дешифровка (шифрлаш - белгилаш), расшифровка, модел назарияси, персонаж, қаҳрамон, характер, тип, символ пейзаж,, сатҳ ва сегмент, фабула, поэтик лексика, нутқ интонацияси, поэтик синтаксис, подтекст, контекст, ритм, маромийлик, ритмик акцент, наср ва назм, эпос, лирика, драма, паремия, эпос сатҳи, структурал поэтика, мавзу, жанр, вазн, ижодий манера, ижодий индивидуаллик, метод ва методология.

V.БИТИРУВ ИШЛАРИ МАВЗУЛАР БАНКИ

- 1.“Мустақиллик даври шеъриятида образларнинг янгиланиши” модулини ўқитишда кейс-стади методидан фойдаланиш
- 2.“Алишер Навоийнинг “Хайрат ул-аброр” достони” модулини ўқитишда концептуал жадвал график органайзерларидан фойдаланиш
- 3.“Ўзбек халқ достончилиқ анъанаси” модулини ўқитишда мультимедиа воситаларидан фойдаланиш
- 4.“Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайхо” достони” модулини ўқитишда инновацион технологиялардан фойдаланиш
- 5.“Фурқат адабий мероси” модулини ўқитишда лойиҳа таълим технологиясидан фойдаланиш
- 6.“Лисону-т-тайр” достони” модулини ўрганишда тушунчалар таҳлили методидан фойдаланиш
- 7.“Ахмад Яссавий ҳаёти ва ижоди манбалари” модулини ўқитишда илғор хорижий тажрибаларидан фойдаланиш
- 8.“Адабий тур ва жанрлар назарияси” модулини ўқитишда график органайзерлардан фойдаланиш
- 9.“Аруз назариясини ўрганиш” модулини ўқитишда инсерт график органайзеридан фойдаланиш
- 10.“Алишер Навоийнинг маърифий-таълимий асарлари. “Назм ул-жавоҳир, Арбаъин” модулини ўқитишда интерфаол методларидан фойдаланиш

VI.КЕЙСЛАР БАНКИ

Кейс – 1. Ёш амалиётчи ўқитувчи Ш.Жўраев 8-синфда Шароф Бошбековнинг “Темир хотин” комедиясини таҳлил қилаётган эди. Таҳлил давомида у матнга нисбатан комедия атамасини баъзан драма атамасини ишлатди. Шунда ўқувчилардан бири нега уни икки хил атаётганини ҳамда шу атамаларнинг изоҳини сўради. Ўқитувчи бу саволдан довдираб қолди. Сиз ушбу вазиятдан қандай чиққан бўлардингиз?

Кейс – 2. Амалиётчи Ш.Тайланова 9-синфда Эркин Воҳидовнинг “Олтин девор” комедиясини таҳлил қилиш давомида унинг етакчи ғоясини аниқлашга қийналди. Ҳар қанча уринмасин аниқ бир тўхтамга кела олмади. У асар мавзусини қайта-қайта аниқлаб, ғояларни ҳам турлича таҳлил қилиб кўрди. Бироқ ҳеч қандай натижа бўлмади. Табиийки, ўқувчилар ҳам шовқин сола бошладилар. Танаффусга ҳам беш минут қолди. Ўқитувчи нима қилишини билмай доска олдида туриб қолди. Амалиёт давомида бундай ҳолга биринчи бор тушиши эди. Шаҳло ушбу вазиятдан чиқиш йўлларини ўйламоқда эди.

1.Кейсни ечиш учун талабаларга йўриқнома

Иш босқичлари	Маслаҳат ва тавсиялар
1.Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан танишиш	Кейс билан танишиш. Вазият ҳақида тушунча ҳосил қилиш учун мавжуд ахборотни диққат билан ўқиб чиқиш. Ўқиш пайтида вазиятни таҳлил қилишга шошилмаслик.
2.Берилган вазият билан танишиш	Маълумотларни яна бир марта диққат билан ўқиб чиқиш. Муҳим сатрларни белгилаш. Бир хатбошидан иккинчисига ўтишдан олдин уни икки-уч марта ўқиб, мазмунига кириб бориш. Кейсдаги муҳим фикрларни қалам ёрдамида белгилаш.
3.Муаммоли вазиятни таҳлил	Асосий муаммо ва кичик муаммоларга диққатни жалб қилиш.Асосий муаммо нимага қаратилганини

қилиш	аниқлаш. Муаммонинг асосий мазмунини ажратиб олиш. Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш – объектнинг ҳолатини аниқлаш, асосий қирраларига эътибор қаратиш, муаммоли вазиятнинг барча томонларини таҳлил қилиш.
4.Муаммоли вазиятни ечиш усул ва воситаларини танлаш ҳамда асослаш	Ушбу вазиятдан чиқиб муаммони ечиш ҳаракатларни излаб топиш мақсадида қуйида тақдим этилган “Муаммоли вазият” жадвалини тўлдиришга киришиш. Муаммони ечиш учун барча вазиятларни кўриб чиқиш, муқобил вазиятни яратиш. Муаммонинг ечимини аниқ вариантлардан танлаб олиш, муаммонинг аниқ ечимини топиш. Жадвални тўлдириш. Кейс билан ишлаш натижаларини ёзма шаклда илова қилиш

КЕЙС-3

Вазият. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетасининг 1995-йил 23-июнь сонида мунаққид Сувон Мелиевнинг “Меҳр сеҳри” номли мақоласи эълон қилинди. Мақолада С.Мелиев А.Қаҳҳорнинг “Ўғри” ҳикоясига тўхталиб, ёзувчини қаҳрамонга нисбатан меҳрсизликда айблайди ҳамда ҳикояда воқелик бирёқлама тасвирланганини, яъни ёзувчи ўтмишни қоралаш кайфиятида реалликни ҳаққоний тасвирлашдан чекинганини таъкидлайди. С.Мелиев “Ўғри” ҳикояси адабиётимизда ўз ўрнини топиб бўлгани ҳолда “унга умуминсоний баркамол бадиийлик намунаси эмас, балки тоталитар даврнинг бадиий ҳужжати сифатида қараш тарафдори” эканини ёзади. Мунаққиднинг фикрича, ҳикояни умуминсоний бадиият доирасидан четга чиқарувчи нарса шуки, Қобил бобога ҳеч ким, “ҳатто унинг дард-аламини қаламга олмоқчи бўлган ёзувчи ҳам” раҳм-шафқат қилмайди.

Саволлар: (мақола ва ҳикоя матнларига таянган ҳолда жавоб берилади)

1. Ҳикоядаги асосий проблема нимадан иборат ва унга адиб қандай

муносабатда бўлади?

2. Ёзувчининг ҳикоя персонажларига муносабати қайси ўринларда ва қандай усулларда берилган? Конкрет мисоллар келтиринг.

3. Ҳикоядаги персонажларни қай тарзда қутбларга ажратиш мумкин? Барча персонажларни қамраб оладиган схема тузишга ҳаракат қилинг. Тузган схемангизда ҳикояни одатдаги “Қобил бобо – амалдорлар” тарзида талқин қиладиган қолипга тушмайдиган персонажлар ҳам борми? Масалан, “маҳалла-кўй” ушбу зиддиятнинг қайси томонида туради? Бу ҳақда ўлаб кўринг.

4. С.Мелиев мақоласи 1995-йилда ёзилганини ва бу пайтда шўро ёзувчиларига муносабат кескин ўзгарганлигини эътиборга олинса, ушбу омиллар мунаққиднинг ҳикояни талқин этишига, ундаги айрим унсурларга кўпроқ диққатни қаратиб, айрим унсурларни эса эътибордан соқит қилишига олиб келиши мумкинми? Булар қайси унсурлар бўлиши мумкин, ўлаб кўринг ва жавобингизни шарҳланг.

Кейс топшириғи. А.Қаҳҳор “Ўғри” ҳикоясининг С.Мелиев талқинидаги муаммони, унинг сабабларини ҳамда муаммони ечиш учун оз таклифингизни кўрсатинг.

Ўқитувчининг жавоб варианты. Инсонга муҳаббат билан йўғрилмаган асар бадииятдан йироқ тушади. Бироқ, бизнингча, асарда ўша муҳаббатнинг қай даражада ёхуд қай йўсинда ифодаланишини белгилашга, унинг ошқора ёки пинҳона бўлишини талаб қилишга ҳақли эмасмиз. “Ўғри” даражасида инсон, халқ тақдирига куйиниб ёзилган асарлар кам топилади. Ҳикояда ёзувчи “холис кузатувчи” мавқеини тутган: у воқеа ҳодисаларга аралашмайди, унинг вазифаси бадий воқеликни ўқувчи кўз ўнгида жонлантириш.

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Муаммонинг сабаблари	Ечим ва таклифлар
<p>Мунаққид С.Мелиев “Ўғри” ҳикоясига “умуминсоний баркамол бадийлик намунаси эмас, тотлитар даврининг бадий хужжати сифатида қараш тарафдори”.</p>	<p>Мунаққид 30-йиллар воқелигидан келиб чиқиб ҳикоя ҳақида фикр юритмоқда; адиб муносабати ҳикояда ошқора ифода этилмаган;</p>	<p>Ҳикоя бадий воқелигидан келиб чиқиб 30-йиллар ҳақида фикр юритиш лозим. Шундагина ҳикояда тоталитар давр таъсири билан бирга ўша даврга муносабат ҳам акс этганини кўриш мумкин бўлади</p>

VII. ГЛОССАРИЙ

Термин	Луғавий маъноси	Ўзбек тилидаги шарҳи
Текст, теория текста	матн матн аназарияси	Ёзма мулоқот учун мўлжалланган, муайян вазифани бажарувчи бирлик.
Структура, структурал анализ, структурал метод,	таркиб, структурал таҳлил, структурал метод	Бадий матннинг ички таркиби, унинг таҳлил усуллари ва бу усулларнинг йиғиндиси сифатида ўрганувчи соҳа
Семиотика	белгишунослик	Мулоқот назариясида белгилар ахбороти учун мўлжалланган соҳа ва унинг таълимотлари
Герменевтика	талқиншунослик	Бадий матн талқинига оид фарашлар, талқин йўсинлари ва усуллари ҳақидаги фан.
Мифологик мактаб	Миф (оғзаки ижод намуна- лари асосида) таҳлил қилишга асосланган қарашлар	XIX аср бошларида вужудга келган, акад. А.н.Веселовский томонидан асос солинган академик мактаб.
Мотив	Воқеа, силсила	Муайян адабий асардаги асосий воқеалар тизими ва уларнинг ҳаётий асослари
Сюжет	Кетма-кетлик, изчиллик	Бадий асардаги воқеалар, туйғулар ва фикрларнинг

		изчил тизими
Поэтика	Бадииятшунослик	Баддият ҳақидаги фан, бадииятшунослик
Конфликт	Зиддият, қарама-қаршилик	Бадий асардаги қиқрлараро ва характерлараро зиддиятлар бирлиги
Композиция	Қисм, бўлак.	Струтурал поэтикада асарнинг таркибий қисмларигина эмас, уларнингн ўзаро мавжудликдаги ҳолат ва алоқадорлик қонунияти.
Фабула	Воқеа, асос	Бадий матннинг асосий воқеалари тизими.
Архитектоника	Бош мавзу, масала.	Бадий асардаги асосий қисмлар, боблар, бўлимлар ва фасллар. Уларнинг ўзаро уйғунлиги
Форма	Шакл	Бадий матндаги мазмунни етказувчи воситалар мажмуи
Проблематика	Муаммо	Бадий матнда илгари сурилган масалалар мажмуи
Пафос	Муносабат	Матнда муаллифнинг ўз тасвир объектига муносабати.
Строфика	Бандшунослик	Поэтиканинг шеърий

		матнлар банди билан шуғулланувчи соҳаси
Модел	Асос, сурат	Бадий асарда акс этган борлиқнинг тасаввурий шакли, манзараси
Характер	Шахс, шахсият	Бадий матндаги ўзига хослиги билан ажралиб турувчи тимсол ёки қаҳрамон
Тип	Умум, бирлик	Бадий матнда умумлаштирилган жахслар ва жамият тимсоли
Пейзаж	Манзара	Бадий асардаги табиат тасвирига бағишланган тимсол ёки манзара, кўриниш
Поэтик лексика	Бадий сўз ҳақидаги бўлим	Поэтиканинг сўзнинг маънодорлиги, маъно қатламлари билан шуғулланувчи соҳаси
Нутқ интонацияси	Нутқ оҳангдорлиги	Оҳанг асосига қурилувчи нутқий бирликлар мажмуи
Поэтик синтаксис	Бадий наҳв	Матндаги жумлалар қурилиши ва уларнинг ўзаро мқносабти ҳақидаги поэтиканинг соҳаси
Подтекст	Матности	Матн орқали юборилган ахборотдан ташқари унинг

		замирида кўзда тутилган маъно
Контекст	Ўзаро матн	Матндаги барча поэтик бирликларнинг ички алоқадорлиги
Ритм	Маром, маромийлик	Бадий матнда бир хил сўз ёки бошқа воситалар асосида такрорланувчи моҳият
Ритмик акцент	Ритмик нутқ	Ритмик паузалар орасидаги маъновий бирлик
Эпос	Ривоят, воқеа	Бадий матннинг воқеа ва ривоят асосига қуриладиган адабий тури
Лирика	Нафис шеърят	Адабий турларнинг муаллиф ички кечинмалари ифодасига бағишланган жиҳати
Драма	Ҳаракат	Бадий матннинг нутқ ва ҳаракат асосига қуриладиган сахна варианти
Паремия	Кичик, ушоқ	Фольклор назариясидаги кичик адабий турларнинг умумлаштирувчи соҳаси
Структуал поэтика	Таркибий поэтика	Бадий матнни таркиблаб ўрганишга бағишланган поэтика соҳаси

Жанр	Тур, навъ.	Бадий матннинг муайян қонуниятлар асосига қурилган тури. Мумтоз поэтикада ҳар бир жанрнинг строфик, ритмик ва рифмик хусусиятлари аниқ бўлади.
Метод	Йўл, йўналиш	Бадий матнда ёзувчи назарда тутган усул ва услублар мажмуи

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари.

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истиқболларига бағишланган мажлисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи. 2017. 16 январь, №11.

2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг кўшма мажлисидаги нутқ. Т., 2016. 56 б.

3. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил 14 январь. Т.: Ўзбекистон, 2017. 104 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш-юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь. Т.: Ўзбекистон, 2017. 48 б.

5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган. Т.: Ўзбекистон, 2017. 488 б.

II. Норматив- ҳуқуқий ҳужжатлар

3. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси (Ўн иккинчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн биринчи сессиясида 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 28 декабрдаги, 2003 йил 24 апрелдаги, 2007 йил 11 апрелдаги, 2008 йил 25 декабрдаги, 2011 йил 18 апрелдаги, 2011 йилдаги 12 декабрдаги, 2014 йил 16 апрелда қабул қилинган қонунларига мувофиқ киритилган ўзгартиш ва кўшимчалар билан). Т., 2014.

4. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни / Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборот-номаси. 1997. 9-сон, 225-модда.

5. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури / Ўзбекистон Респуб-ликаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 11-12-сон, 295-модда.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 28 июлдаги “Таълим муассасаларининг битирувчиларини тадбир-корлик фаолиятига жалб этиш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2010 йил 2 ноябрдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1426-сонли Қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил май-даги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-1533- сонли Қарори.

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 24 июлдаги “Олий малакали илмий ва илмий-педагог кадрлар тайёрлаш ва аттестациядан ўтказиш тизимини янада такомил-лаштириш тўғрисида”ги ПФ-4456-сонли Фармони.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 28 декабрдаги “Олий ўқув юртидан кейинги таълим ҳамда олий малакали илмий ва илмий педагогик кадрларни аттестациядан ўтказиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғриси-да”ги 365-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги “Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”ги ПФ-4797 сонли Фармони.

12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизиминия янада яхшилаш ва такомиллаштириш тўғрисида”ги ПҚ-2909 сонли Қарори.

13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789 сонли Фармони

14. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрдаги “Олий таълим муассалари раҳбар ва педагог кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги №-797 сонли Қарори

III. Махсус адабиётлар

1. Шарқ мумтоз поэтикаси (тузувчи Ҳ.Болтабоев). – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси нашриёти, 2008.

2. Болтабоев Ҳ. Адабиёт энциклопедияси. – Т., 2015.

3. Лотман Ю.М. О поэтах и поэзии. Анализ поэтического текста. – Санкт-Петербург, 1996.

4. Сирожиддинов Ш. Ўзбек мумтоз адабиётининг фалсафий сарчашмалари. Т.: Янги аср авлоди, 2011.

5. Cuddon J.A. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. London: Penguin Books, 1991.

6. Wilpert G. von. Sashwörterbuch der Literatur / 7. Aufl/ Stuttgart.
http://web.cn.edu/kwheeler/lit_terms.html

7. Barthes Roland. A propos de deux ouvrages de Claude Levi-Strauss: Sociologie et sociologique // Informations sur les Sciences sociales. Unesco, dec. 2012. I, 4.

8. Cohen J. Structure du langage poetique. Paris: Flammarion, 2006.

9. Jakobson R. Essais de linguistique generale. Paris, Minuit, 2009, ch. 11

10. Ruwet N. L'analyse structurale de la poesie // Linguistics, 2, dec. 2013.

11. Analyse structural d'un poeme francais // Linguistics, 3, janv. 1994.

IV. Электрон таълим ресурслари

1. www.ziyonet.uz

2. www.edu.uz

3. Infocom.uz электрон журнали: www.infocom.uz

4. www.tdpu.uz

5. www.pedagog.uz

6. www.nuuz.uz

7. www.bimm.uz

8. www.literature.uz

9. www.kutubxona.uz

10. <http://www.disser.h10.ru/pedagog.html>

11. <http://www.istedod.uz/>

12. www.scopus.com